КРАЄЗНАВСТВО

1–2 '94

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

Всеукраїнська спілка краєзнавців
Редакція часопису „Пам'ятки України"

Щира подяка

З часу відродження 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців на її розрахунковий рахунок № 1609073в Печерському відділенні Укрсоцбанку м. Києва, МФО 322090 надійшли доброчинні внески від

Академії наук України – 120 тис. крб
Міністерства культури України – 50 тис. крб
Міністерства лісового господарства України – 500 тис. крб
Українського фонду культури – 103 тис. крб
Донецького відділення цього фонду – 3 тис. крб
Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України – 300 тис. крб
Патріаршого Екзархату України – 3 тис. крб
Орендного підприємства ВО „Кварцсамоцвіти" /смт Володарський, Житомирщина/ – 4 млн. крб
Акціонерного товариства „Укрпрофтур" – 90 тис. крб
Акціонерного товариства „Компанія Рось" /м.Київ/ – 350 тис. крб
Виробничого управління „ДонецькВугілля" – 250 тис. крб
Ліберальної партії України /м. Донецьк/ – 300 тис. крб
НПФ „Сванекс" – 1 млн. крб
СП „КІР – ЛТД" /м.Київ/ – 400 тис. крб
Укрінбанку –1 млн. крб
ІНКО /м.Київ/ – 1 млн. крб
Кам'янець-Подільського педінституту /Хмельниччина/ – 140 тис. крб
Київської обласної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – 1 млн. крб
Науково-дослідного інституту ендокринології та обміну речовин МОЗ України – 53 тис. крб
Концерну „Укрмісцевпром" – 30 тис. крб
Спілки економістів України – 3 тис. крб
Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни – 250 тис. крб
Трудових колективів Дунаєвецького району, що на Хмельниччині /колгосп „Україна", відділ освіти/ – 50 тис. крб. та від трудових колективів Новгород-Сіверського району, що на Чернігівщині /льонозавод, колгосп ім.Т.Шевченка, відділ охорони РВВС/ – 800 крб

Президія правління Всеукраїнської спілки краєзнавців та редакція журналу „Краєзнавство" складають щиру подяку установам та організаціям, які, незважаючи на теперішню економічну кризу і постійну інфляцію, віднайшли можливість матеріально підтримати творчу діяльність дослідників рідного краю.

А також щиро дякуємо громадянам ФРН Юрієві Саюку, який пожертвував на видання журналу 50 німецьких марок, і Душану Владиці за спонсорську підтримку нашого часопису – подаровану редакції друкарську машинку.

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

'94 1-2

Річник 6. Число 1–2 (30–31)
Заснований 1927 року
Виходить щокварталу
Свідоцтво про реєстрацію:
Серія КП ч.735 від 24.06.1992
Засновники
Всеукраїнська спілка краєзнавців
Редакція науково-популярного ілюстрованого часопису „Пам'ятки України"

ОГЛАВ

Складання та макетування цього числа здійснено на комп'ютерній системі, наданій Фондом катедр українознавства (ФКУ) при Гарвардському університеті (США). Віддруковано в друкарні, наданій також вищезгаданим Фондом. Редакційна рада, редакція і видавці цього журналу щиро дякують жертводавцям ФКУ.

Рукописи не рецензуються. За наукову вірогідність і точність інформації відповідають автори публікацій.

Доепередплата „Краєзнавства” на друге півріччя здійснюється всіма відділеннями зв'язку.
Індекс у каталозі передплатних видань України – 74267.
Поштова адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Липська, 16, кім. 205, 206.
Адреса електронної пошти: pamukr @ sovam. com
Факс 044/228-02-38. Телефони: 293-89-68, 228-02-38

Статті та студії

ПРО ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Українське національне краєзнавство поділяється на три основні складові, а саме: географічне, історичне, соціальне краєзнавство. Кожна з цих частин, звісно, має і свій об'єкт вивчення, творячи разом єдиний об'єкт – національне краєзнавство загалом. Перша активна формівна національного краєзнавства – географічне краєзнавство – об'єктом свого вивчення має природу, населення й господарство України. Для історичного краєзнавства об'єктом виступає історія України на тлі загальносвітового перебігу подій, а для соціального – соціальна (активно-перетворювальна) функція людини в Україні, тобто матеріалізована реалізація творчих, господарських прагнень українського громадянина, незалежно від його національної належності (наголосимо на цьому, бо вагу має його діяльність саме на території України), що виявляється в архітектурних об'єктах, літературних, мистецьких творах тощо. Отже, постає закономірне питання: чи є (а якщо є – то в чому полягає?) відмінність в об'єктах вивчення цих дисциплін і національного краєзнавства?

Основа українського краєзнавства – це територія, український етнічний простір, що складається з менших розмірами історико-географічних країв. Тобто фундамент його є територія як просторова величина з чітким національним забарвленням. У межах історико-географічних країв, з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу, виділяються історико-географічні землі, які з певними наближеннями відповідають сучасним адміністративним районам. Найменша ланка, що приваблює погляд краєзнавця, – поселення (місто, селище міського типу, село, хутір). Така територіальна ієрархія свідчить, що найважливіше правильно окреслити межі такого об'єкта українського краєзнавства, як історико-географічний край, бо територія його визначається з урахуванням власне історичної динаміки цього останнього і, що чи не найголовніше, етнопсихологією населення даної території. Отже, тільки встановивши географічні межі, можна починати змальовувати краєзнавче обличчя території.

Територія є також основою для географії України. Питання полягає лише в її просторових розмірах. Для географії України її природа, населення й господарство цікаві тільки в межах сучасної Української держави і не більш. Аналогічно йдеться й про історію України (ретроспективний розгляд української державності в сучасних територіальних межах), про архітектуру, мистецтво, літературу тощо (і в даному разі лише те, що створено в Україні). Отже, для географії України об'єкт вивчення – уся природа, усе населення, усе господарство держави, а також усе це в межах природно-територіальних і виробничо-територіальних комплексів. Для історії України об'єктом вивчення виступає загальна історія України, або її ретроспективні зрізи на певних часових відтинках. Для мистецтва, культури, освіти України (перелік, звичайно, можна продовжити) об'єкт вивчення – духовно-матеріальні набутки громадянства нашої держави.

Територія в краєзнавстві відіграє роль немовби „кістяка", на який нарощується все інше. Задля справедливості зазначимо, що

територіальний бік матиме рівнозначну вагу також і для географії, історії тощо. Усе інше (природа, населення, господарство, історія, мистецтво, література, архітектура тощо) для краєзнавства цікавитиме нас саме в чітких межах історико-географічних країв і суцільної української етнічної території, на противагу сучасним державно-політичним межам для вищеозначених дисциплін. Що більше, усі ці складники для географічного краєзнавства передусім мають бути оцінені за конкретними своїми характеристиками. Саме в цьому й полягає особливість об'єкта вивчення краєзнавства, бо об'єкт є специфічним, універсальним своєю суттю, територіальним утворенням, він об'єднує різного походження складові, що разом становлять природно-історично-соціально-територіальний комплекс (зрештою, і сам край є великим природно-історично-соціально-територіальним комплексом). Цей комплекс у межах певного історико-географічного краю становить систему, що характеризується матерією (природними, виробничими об'єктами, людиною, похідними її соціальної функції), часом (фіксація видимих змін стану матеріальних об'єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об'єктів). На нашу думку, для краєзнавства найголовніше це останнє, бо саме воно – те єдине, що визначає побудову системи. Розглядаючи, скажімо, природні об'єкти поза межами історико-географічних країв, не тільки не маємо права, а й просто не зможемо говорити про національне краєзнавство. У цьому разі зрештою повернемось до географії України. Ідентичною буде ситуація й з історичною та соціальною складовими національного краєзнавства.

Виходячи з названих вище складових українського краєзнавства, зауважимо, що об'єкт його вивчення охоплює об'єкти вивчення трьох складових частин його, тобто ця величина, на перший погляд, ніби становить просту суму цих складових. Проте, оскільки вона має інтегруюче начало – територію, то й у цілому ця остання виступає тим інтегратором, який підносить об'єкт національного краєзнавства до інтегрального рівня. Формалізуючи це положення, можна так зобразити об'єкт вивчення українського краєзнавства:

$$O = \int \xrightarrow[min]{max} Г, J, C \;\; d\,S$$

де О – об'єкт вивчення національного краєзнавства; Г – об'єкт вивчення географічного краєзнавства; J – об'єкт вивчення історичного краєзнавства; С – об'єкт вивчення соціального краєзнавства; S – територія історико-географічного краю; *min* – нижня межа інтегралу, що є змінною і відповідає розмірові території конкретного історико-географічного краю, тобто дорівнює S; *max* – верхня межа інтегралу, що є сталою величиною і відповідає розмірові суцільної української етнічної території (728500 км^2).

Принагідно зазначимо, що в краєзнавчій літературі, поряд із поняттям історико-

ДАВНЯ СВІТЛИНА

Молодята у весільних костюмах в одному з буковинських сіл. Початок XX ст.

У рубриці „Давня світлина" репродуковано листівки з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України

географічний край, співіснує рівноієрархічне йому поняття історико-етнографічна область (ця остання все-таки має більше право на життя в етнографічних дослідженнях). Не вдаючись до з'ясування розбіжностей між цими двома поняттями, заакцентуємо на тому, що такі розбіжності не принципові. Виходячи з цього, кожна з історико-етнографічних областей виступатиме історико-географічним краєм, якими є Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Покуття, Поділля, Полісся, Північна Буковина, Північна Бессарабія, Кубань, Пряшівщина. Однак не кожний історико-географічний край є історико-етнографічною областю. До країв залічують Закарпаття, Галичину, Волинь, Київщину, Чернігово-Сіверщину (Чернігівщину), Полтавщину, Запоріжжя, Слобожанщину (Слобідську Україну), Донеччину, Таврію, Крим, Одещину, Херсонщину, Холмщину, Підляшшя, Південну Бессарабію (Ізмаїльщину). Отже, історико-географічні краї та історико-етнографічні області займають терен суцільної української етнічної території, що становить близько 729 тисяч км².

Розглядаючи об'єкт вивчення українського краєзнавства, підкреслимо, що це – системна величина, яка пронизує національну територію генеральним напрямком (українська детермінантна) і дає бічні відгалуження у вигляді згаданих вище його скадових. Інакше кажучи, об'єкт національного краєзнавства – це реальна матеріальна система, що об'єктивно існує в національних межах, які матеріалізуються через національну субстанцію думки. Об'єктом дослідження географії взагалі є інтегрально-загальна система, тобто, за великим рахунком, географічна оболонка. Вичленовуючи компоненти її й наголошуючи на певних часових і просторових межах, дістанемо об'єкти численних суміжних і несуміжних із географією наук. А для українського краєзнавства, що, на нашу думку, входить радше до системи природничо-гуманітарних, ніж суто гуманітарних чи природничих дисциплін, об'єктом виступає інтегрально-унікальний чинник. Складність завдання полягає в тому як, беручи до уваги цю особливість, поєднати феномени явищ і

ДАВНЯ СВІТЛИНА

Дівчата одного з карпатських сіл. Початок XX ст.

процесів, різних і походженням, і величиною. Така, здавалося б, поверхнева незручність розв'язується напрочуд легко: знаменником унікальності є територія, бо тільки окресливши контури об'єкта дослідження, можна почати змальовувати характеристичне обличчя його. Кількість і розміри об'єктів – величина не довільна й не стала, а змінна в просторово-часових вимірах, яка все-таки спирається на конкретне – розміри суцільної української етнічної території. Тому передусім і ставиться завдання просторового окреслення меж (хорологічна характеристика) об'єкта дослідження – історико-географічного краю. У цьому й полягає предмет дослідження національного краєзнавства.

Видається доконечним у контексті повного висвітлення проблеми об'єкта дослідження українського краєзнавства спинитися й на предметі його дослідження.

Це вивчення просторового співвідношення природно-історико-соціально-територіальних комплексів історико-географічних країв у межах суцільної української етнічної території. Тобто, основне з цього погляду – територіальна (просторова) організація українського етнічного масиву. Найперше завдання, що його потрібно розв'язати – просторове окреслення меж вищеозначених країв. Слід пам'ятати, що, як і кожна відкрита система, історико-географічний край має тенденцію до розвитку. Тож у даному разі завдання полягає в тому, щоб з'ясувати причини, які призводять до нівеляції країв і цілковитого зникнення їх, або навпаки – до виникнення нових. Це останнє також становитиме предмет дослідження національного краєзнавства.

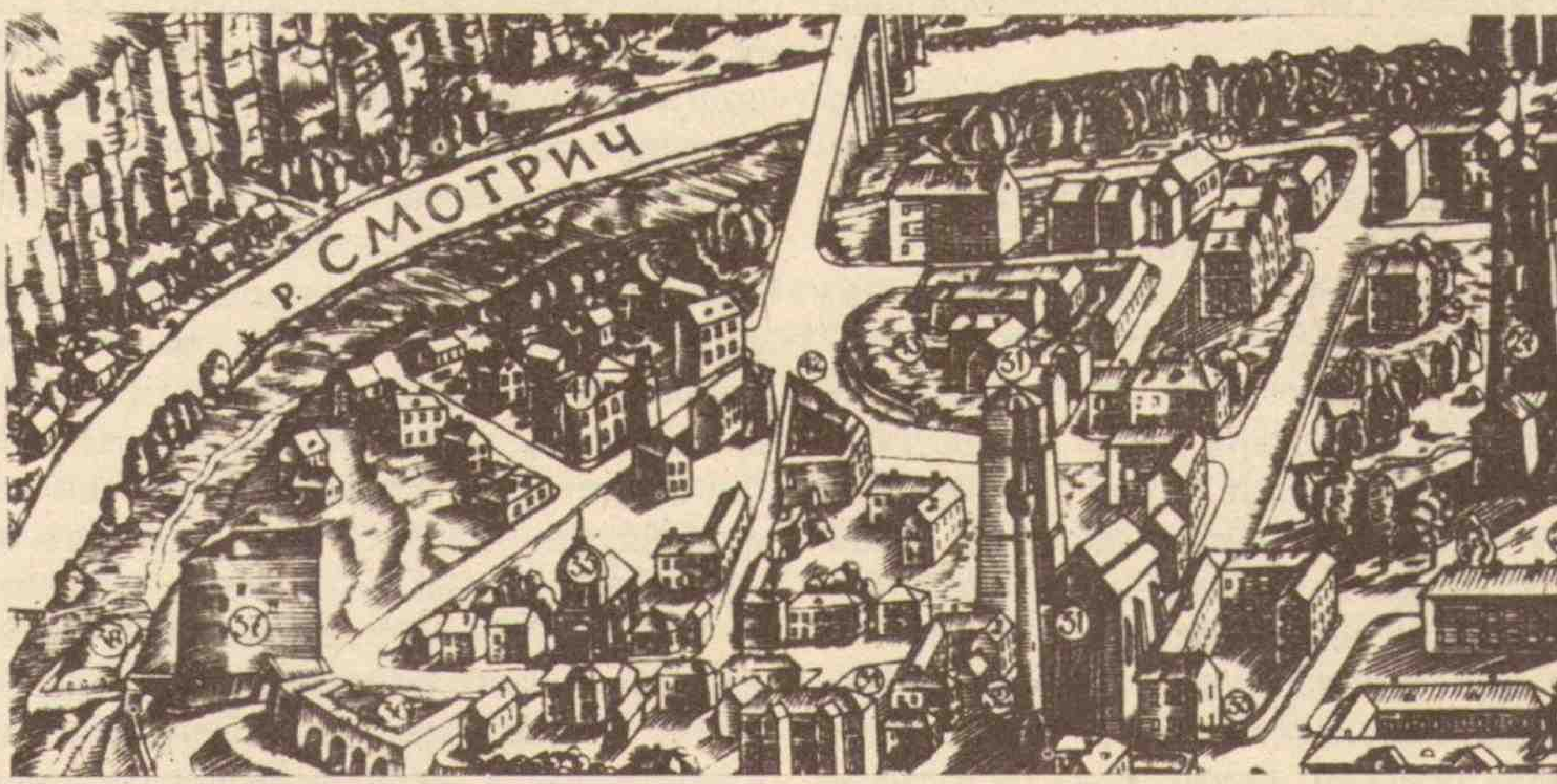
Українське краєзнавство пояснює сучасний розподіл природо-історико-соціально-територіальних комплексів історико-географічних країв. Картина наявного стану цих країв є результатом впливу багатьох чинників – як природних, так і соціальних, а також економічних і політичних. Маємо призму, крізь яку ретроспективні промені – чинники, заломлюючись, дають картину стану історико-географічних країв на українському етнічному материкові.

Отже, визначивши перелік об'єктів дослідження українського краєзнавства – країв, надзвичайно важливим видається окреслення їхніх меж (як предмет дослідження). Тим більше, що такі межі змінюються в часі. Це завдання визначальне і ним має займатися окремий розділ національного краєзнавства – хорологічне краєзнавство. Таким чином, об'єктом дослідження його є предмет дослідження національного краєзнавства загалом.

Оскільки думки про хорологію в науці не нові (їй присвячували в минулому численні праці), то було б цікаво зіставити хорологію краєзнавства із хорологією, скажімо, Ратцеля. Ратцелівські „землі" як предмет вивчення, на перший погляд, сумірні з нашими краями. Однак вони не однопорядкові за обсягом охоплення. Справді, у Ратцеля „землі" – це природно-територіальні комплекси, для яких верхньою межею поширення є поверхня земного суходолу, тобто територія загальною площею 149,1 мільйона км^2. А в даному разі краї виділяються тільки в межах суцільної української етнічної території. По-друге, вони („землі") мають ширший спектр описуваних проблем (у Ратцеля – це інтегральний результат взаємодії літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери й антропосфери, у нас, згідно зі структурою українського краєзнавства, воно деталізується на історичний і соціальний блоки). По-третє, відмінність полягає, власне, у хорології (в Ратцеля – сутність її в просторовому розміщенні формівних „земель" у межах цих таксономічних одиниць, у нас – просторове окреслення і просторове розміщення наших таксонів – країв у межах суцільної української етнічної території). Так чи інакше, в обох випадках об'єктом вивчення є величина інтегральна стосовно складових. І останнє, можливо, найголовніше: за Ратцелем самі складові мисляться тільки як сумарні у своїх межах величини, тимчасом як у нашому випадку вони постають феноменологічними величинами. Нарешті, розглядаючи суцільну українську етнічну територію, немислимо відривати її од стикових етнічних територій інших народів, бо вона має з ними тісні взаємозв'язки. Так само і її внутрішні наповнювачі – краї постають не абстрактно, а в зв'язках як із самими краями, так і з українською етносферою та з неукраїнськими землями (у разі, коли краї мають окраїнне розташування на суцільній українській території). Тому не відриваємо нашу матерію (етнічну територію, край) від простору (етнічну територію – від неукраїнських земель, краї – від української етносфери).

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ,
завідувач кафедри географії і картографії України Чернівецького університету, професор

Володимир КРУЛЬ,
викладач кафедри

МИНУЛЕ ПОДІЛЛЯ

ОЧИМА КРАЄЗНАВЦІВ (XIX – поч. XX ст.)

Потяг до вивчення історії краю був зумовлений, з одного боку, поступовим пробудженням національної самосвідомості народу, а з другого – бажанням правлячих кіл увести до офіційної російської історії факти й події минувшини Поділля, нейтралізувавши наміри польської частини подільського населення повернути ці землі до складу Польщі.

Активізація дослідницької роботи в краї безпосередньо пов'язана з діяльністю створеного з ініціативи викладачів Подільської духовної семінарії та працівників єпархіального управління Комітету для історико-статистичного опису церков та парафій.

Ще в 1850 році викладач Подільської духовної семінарії Павло Гліщинський почав був писати історико-статистичний огляд єпархії. Завершити задумане не дала смерть, та й праця його спиралася на вузьку джерельну базу. Тому 1855 року єпархіальне керівництво зобов'язало сільських священиків зробити історико-статистичний опис своїх церков та парафій і зібрані матеріали надіслати до консисторії. Однак далеко не всі це розпорядження виконали, а надіслані матеріали виявилися здебільшого недокладними. Тим часом Синод вимагав прискорити роботу. Тому глава Подільської єпархії архієпископ Ірінарх доклав усіх зусиль, щоб активізувати краєзнавчі дослідження. 1862 року він заснував часопис „Подольские епархиальные ведомости", який на хвилі загального піднесення народного духу після скасування кріпацтва стимулював вивчення поселень Поділля, церков, монастирів, популяризував відомості про знаменитих подолян, публікував давні акти, інші документи, вміщував хроніку церковного й світського життя.

У цей час розгорнув свою краєзнавчу діяльність священик Михайло Орловський (1807–1887), родом із села Кочубієва Кам'янецького повіту. Він зібрав бібліотеку з 2349 рідкісних книжок і рукописів, підготував й опублікував описи Ярмолинців, Меджибожа, Сатанова, Вінниці, Проскурова, Чорного Острова, Ольгополя, Летичева, Літина, Ямполя та інших населених пунктів. Одним з перших описав історію заснування Смотрича, другого після Бакоти столичного подільського міста. *„Коріатовичі,* – пише М.Орловський на основі русько-литовського літопису, – *угледівши зручне підвищене місцезнаходження в лісі, побудували на ньому замок. Нове поселення назвали вони Смотричем – від річки Смотрич,*

що його обтікає. Тут-таки вони тоді заснували свою столицю".

Можна не погодитися з автором щодо виникнення Смотрича, який, за свідченням археологів, задовго до того був обжитим поселенням, але факт перенесення сюди центру Подільського краю замість Бакоти, зруйнованої татарами, незаперечний. Столичний Смотрич прихистив на своїх скелях не тільки нового господаря землі Подільської, а й ченців-домініканців, яким Юрій Коріатович подарував млин та прилеглі землі для розбудови й утримання монастиря. 17 березня 1375 року Олександр Коріатович, тоді „князь і господар Подільської землі", дав грамоту домініканському монастиреві, якою підтвердив привілеї братії. Вона об'єктивно засвідчує великий вплив української культури на литовських князів, впровадження давньоукраїнської мови в державно-діловий ужиток, закріплення селян за землею і власником як явище відоме, узаконене: *„ . . . А кою колы і спрячют людий к особи, оу том мисти, у млина ты люди и далесм им, со всим правом . . . "*

Крім іншого, на цих людей покладався обов'язок підтримувати в порядку замкові мури, а також *„ . . . коль вси земляны имуть давати дань у татары, то серебро имиють такоже тии люди дати"*. Тут проглядається непросте прикордонне становище подільських земель, що їх і після синьоводського погрому 1362 року шарпали сусіди – татари. Не завжди вдавалося Коріатовичам відбити непроханих гостей – інколи доводилося відкуповуватися сріблом. Під час одного з таких наскоків загинув і князь Олександр, похований, за одними свідченнями, у Смотричі, за іншими – в Кам'янці.

Достеменно відомо, що 1385 року столицею Поділля став Кам'янець. А Смотрич іще тривалий час посідав місце значного аміністративного й культурного центру. Тут жив родоначальник відомої династії подільських просвітників Смотрицьких – дяк православної церкви, учитель і переписувач книжок Данило. Тут народився й здобув з допомогою батька початкову освіту його син Герасим, згодом писар Кам'янецького староства, ректор Острозької академії, один з авторів Острозької Біблії, письменник-полеміст. Звідси прослалася життєва стежка знаного не тільки в слов'янському світі релігійного, політичного подвижника Мелетія Смотрицького, автора „Граматики слов'янської", що її назвав М.Ломоносов „воротами вченості"*.

Тоді ж у пресі почали з'являтися твори доктора Антонія Ю. (псевдонім Йосипа Ролле, 1830 – 1894 рр.), відомого лікаря, польського історика й подільського краєзнавця. 1860 року він оселився в Кам'янці-Подільському і за більш як тридцятилітній творчий період опублікував близько 80 історичних праць. Серед них – „ Подільські замки", „Побужжя у XVII – XVIII ст.", „Кармалюк". Майже всі його праці написані польською мовою і лише деякі з них перекладені російською і опубліковані в журналі „Киевская старина". Й. Ролле стояв на тенденційних пропольських позиціях. Особливо це відчувається в його праці „Подільські замки на молдавських кордонах".

Певну організованість у пошуки подільських краєзнавців вніс Комітет для історико-статистичного опису церков і парафій. Його заснував архієпископ Леонтій, що впродовж 1863–1874 років очолював місцеву єпархію. „*Настоит надобность в историко-статистическом описании Подольской епархии, согласно давно уже последовавшему распоряжению Святейшего Синода,* – сповіщало його розпорядження правлінню Подільської духовної семінарії. – *И я нахожу нужным образовать Комитет для сего при семинарии. Предлагаю правлению представить мне проект состава Комитета с программою самого описания. Председателем Комитета имеет быть отец ректор семинарии архимандрит Феогност"*.

Незабаром такий комітет у складі 21 особи було затверджено. До нього ввійшли 9 представників єпархіального відомства, 12

---

*1991 року селище Смотрич прикрасила нова середня школа, яка, за рішенням українського уряду, прибрала ім'я свого знаменитого земляка Мелетія Смотрицького. Це засвідчує меморіальна дошка на фасаді. А внесок Смотрицьких у розвій слов'янської культури, боротьбу за утвердження українства розкриває шкільний музей. Премією імені М.Смотрицького, заснованою Дунаєвецьким райвідділом освіти, відзначають учителів гуманітарних предметів, письменників і тих, хто продовжує справу Смотрицьких – відродження й розбудову української культури.

викладачів та інших працівників семінарії, а також Кам'янецького, Приворотського й Шаргородського духовних училищ. 8 липня 1865 року відбулося перше засідання, на якому було затверджено план діяльності, що його подав голова Комітету. За повітами закріпили членів Комітету з активу: за Кам'янецьким – П.Троїцького та М.Соколова, за Ушицьким – Ю.Лотоцького та М.Бачинського, за Вінницьким – М.Новицького та В.Готара, за Балтським – Е.Струмінського. Вони щомісяця мали доповідати про розглянуті й виправлені історико-статистичні описи парафій, єпархії, надіслані настоятелями церков і монастирів. Масштаби роботи розширювалися. Поступово дійшли спільної думки щодо потреби підготувати узагальнюючу статтю з історичним оглядом єпархії. Період до 1795 року мав описати професор Д.Синицький, а пізніший відтинок часу – П.Троїцький. Вирішили також, готуючи описи церков і парафій по повітах, написати заголовні статті по кожному з них, включивши, крім історико-статистичних, і етнографічні матеріали. Отже, історико-етнографічне вивчення краю набувало планомірного, системного характеру і робилася спроба узагальнити його. Проте на 1 вересня 1868 року до Комітету надійшло лише 774 описи, і тільки 231 з них був рекомендований до друку.

Надалі увагу зосереджували на формуванні джерельної бази досліджень, створенні алфавітного покажчика наявних письмових документів, описі бібліотечних фондів, збиранні польських і латинських книжок, у яких ішлося про Поділля. Було переглянуто близько 7 тисяч стародавніх рукописних актів і складено докладний абетковий покажчик, у який занесено 21686 географічних назв поселень та урочищ Поділля. Для публікації досліджень було створено спеціальне видання „Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии". Виданий 1876 року перший випуск цих „Трудов" дістав жвавий відгук громадськості й преси. Журнал „Древняя и новая Россия" високо оцінив звернення до духівництва єпархії збирати спогади, перекази й легенди як і дві програми – збирання історико-археологічних даних про Поділля, що їх склав М.Симашкевич, і поповнення історико-статистичних описів церков Подільської єпархії, автором якої був О.Павлович. Рецензії на цей випуск умістили також газета „Киевлянин", київські „Университетские известия" (1877) „Русская старина" (1878).

Публікацією історії поселень Жванця, Панівець, Устя в першому випуску „Трудов" заявив про себе як талановитий дослідник Микола Яворовський (1842–1919), викладач духовної семінарії, пізніше смотритель духовного училища, редактор „Подольских епархиальных ведомостей" (1883 – 1892), один з керівників Комітету й засновників Кам'янецького краєзнавчого музею.

На жаль, на початок 80-х років, коли вже були здійснені описи Санкт-Петербурзької, Харківської, Чернігівської та Варшавської єпархій, історія подільських церков і парафій обмежувалась хоч і ґрунтовними, але розрізненими публікаціями. Цю різнотемність засвідчив і другий випуск „Трудов", подавши крім праці М.Дороновича „Вірмени на Поділлі й перша церква їх у місті Кам'янці", описи Лянцкоруні, Гавриловець, покажчик уміщених у „Подольских епархиальных ведомостях" матеріалів з 1862 по 1881 рік, а також історико-статистичні описи парафій і церков Подільської єпархії та покажчик статей з історичними, етнографічними й іншими даними з життя подолян тощо.

Велика робота щодо створення довідкового апарату досліджень дістала відображення на сторінках третього – п'ятого випусків „Трудов". При цьому новий поштовх історико-краєзнавчим дослідженням дали приготування до відзначення 100-ліття приєднання Поділля до Росії та заснування єпархії.

1889 року до Кам'янця-Подільського з Бахмута переїхав Євтим Сіцинський (1859 – 1937) і розпочав активну діяльність у складі Комітету, що згодом принесло йому визнання як видатному археологові, історикові, етнографу, музеєзнавцю. Усе життя його було пов'язане з Поділлям – краєм, де він народився (с. Мазники Летичівського повіту), навчався в духовному училищі та семінарії (м.Кам'янець) і ще тоді, 1881 року, опублікував свою першу етнографічну працю („Народний переказ про полоза"). По закінченні Київської духовної академії (1885) молодий кандидат

богослів'я деякий час викладав у Бахмуті. Довідавшись, що в Бакоті виявлено печери, Сіцинський разом з колишнім своїм учителем М.Яворовським виїхав туди, обстежив коридори, гробниці, інші пам'ятки й написав статтю „Бакота – столиця Пониззя". Вона привернула увагу проф. В.Антоновича, який наступного літа не забарився приїхати на чолі археологічної експедиції, щоб провести розкопи в Бакоті. Особиста участь у розкопах, зв'язки зі своїми кореспондентами дали змогу Сіцинському підготувати археологічну карту Подільської губернії, у якій зафіксовано й систематизовано близько двох тисяч пам'яток різного періоду.

1885 року побачила світ велика праця Никандра Молчановського „Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.", на яку спиралися наступні дослідники, зокрема, Помпей Батюшков, що 1891 року видав ґрунтовний історичний опис Поділля.

Слід зазначити, що найменш висвітленою сторінкою нашої історії лишаються долитовські часи. Сучасники Н.Молчановського, та й нинішні історики, спираються на глибокий літописний аналіз, зроблений ним у книжці про заселення Поділля в давнину племенами уличів і тиверців, про спробу київських князів 863 року підкорити їх: *„Аскольд же и Дир садоста в граде том* (Києві), *и многие варяги совакуписта, и начаста владети поляньскую землю; и беша ратни с древляны и уличи"*. Підкорити подільські племена намагався 885 року князь Олег: *„И бе обладая Олег Древляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи и Тиверци имеяши рать"*. Проте очевидно, що тоді Києву не пощастило підкорити уличів і тиверців, бо пізніше (914) воював подолян і князь Ігор зі своїм славнозвісним воєводою Свенельдом.

Монголо-татарський смерч за кілька разів змів фортечні укріплення багатих на камінь подільських міст, а далі й галицько-волинських. Розкопи стародавнього Ізяслава свідчать про героїзм місцевих жителів. І все-таки татарські орди з 40-х років XIII століття підкорили край і поклали збір данини й порядкування на проводирів із місцевої знаті.

Так званий „золотоординський період" іще чекає своїх дослідників, які мали б, зважаючи на обмеженість джерельної бази, зосередити свої зусилля на археологічному, нумізматичному, топонімічному аналізі того проміжку історії.

100-річчя Подільської єпархії було ознаменоване виходом у київській друкарні С.Кульженка історичного опису Кам'янця-Подільського, що його здійснив Є.Сіцинський. Спираючись на відомі праці О.Сементовського, Н.Молчановського, Й.Ролле, інші джерела, він послідовно розкрив історію міста і краю від давнини до початку 90-х років XIX століття, дав вичерпну характеристику Кам'янецької фортеці, її комендантів, зробив огляд церковно-релігійного, економічного і суспільного життя. Книжка ілюстрована чотирма світлинами й двадцятьма гравюрами. Дотепер вона не втратила свого значення як популярний твір і цінне краєзнавче джерело.

Узагальнюючу працю „Памятники старины в Подолии" видав 1901 року член Комітету В.Гульдман (1830 – 1907). У ній описані насипні вали, замчиська й замки, фортеці, кургани, давні монастирища, кам'яні баби, „фігури", церковні пам'ятки. Попередні роботи цього автора – „Подольская губерния. Опыт историко-географического описания" (1889), „Населенные пункты Подольской губернии" (1893) – також істотно спричинилися до вивчення регіональної історії та географії.

Помітною культурною подією ставав кожен новий випуск „Трудов". У сьомому випуску їх (1895) було завершено опис церков і парафій Кам'янецького повіту, восьмий містив біографії подільських архієреїв, одинадцятий (1901) завершив публікацію даних про всі 62 благочинні округи дванадцяти повітів Подільської єпархії.

У цей період, коли під егідою Комітету було зібрано чимало стародруків, археологічних та етнографічних пам'яток, визріла думка створити спеціальне сховище-музей, щоб зберігати й використовувати їх. Ідею музею, висунуту М.Яворовським та Є.Сіцинським, підтримав Й.Ролле, і 29 жовтня 1889 року її повідомили членам Комітету на черговому засіданні. Активний член Комітету, кафедральний протоієрей Мойсей Доронович запропонував розмістити сховище старовини в лівій галереї собору. Було утворено комісію в складі Сіцинського, Дороновича, Якубовича, яка мала вирішити низку пов'язаних з цим практичних питань.

30 січня 1890 року Комітет під керівництвом нового голови – архієрея Димитрія затвердив Правила сховища й оголосив про створення музею, завідувачем якого призначили соборного священика В.Якубовича, а секретарем у справах сховища – Є.Сіцинського. Цю дату і вважають днем заснування Кам'янецького історичного музею-заповідника, якому нещодавно виповнилося 104 роки.

Комітет принципово підходив до охорони пам'яток минулого. Було встановлено порядок, згідно з яким, щоб розібрати церкву, парафіяни через благочинного мали звертатися до духовної консисторії, а та передавала клопотання на висновок Комітетові. Тільки зробивши світлини, опис і переконавшись в абсолютній неможливості зберегти цю пам'ятку старовини, давали згоду на знесення її.

Завдяки такому (досить повчальному для нас!) порядку збереглися світлини й описи Святомихайлівської церкви с.Могилівки, що стояла трохи нижче від нинішньої, спорудженої 1898 року, Дунаєвецької церкви та інших культових споруд. Отже, на цьому етапі в роботі Комітету виразно окреслився ще один – пам'яткоохоронний – напрям краєзнавства.

Російсько-японська війна, події революції 1905 – 1907 років привернули увагу громадськості до проблем політичного життя. У зв'язку з тим, що на Поділлі не було загальнополітичної газети, а виникла потреба оперативного висвітлення подій не тільки церковного, а й світського життя, рішенням єпархіального з'їзду в жовтні 1905 року видання „Подольских епархиальных ведомостей", на сторінках якого за весь час існування побачили світ близько 100 історико-статистичних нарисів про населені пункти Поділля, було припинене. З січня 1906 року замість них почали видаватися журнал „Православная Подолия" і газета „Подолия". Редакційний комітет обох органів очолив той таки Є.Сіцинський.

1916 року вийшов дванадцятий випуск „Трудов". Це був останній том краєзнавчих праць подільських ентузіастів. Ніби підбиваючи підсумки, редколегія вмістила в ньому перелік матеріалів попередніх випусків.

У круговерті двох революцій, громадянської війни, частої зміни влади у Кам'янці-Подільському припинило свою роботу це унікальне краєзнавче формування. Дослідники діяльності Комітету (Л.Баженов, І.Винокур, В.Вінюкова, А.Зінченко, А.Стельмашова та ін.) по-різному датують припинення його існування – від 1917 по 1922 рік. Сам Є.Сіцинський в „Авторських передсмертних записах", зроблених восени 1936 року, засвідчує, що останнім роком його роботи в Подільському церковному історико-археологічному товаристві був 1917-й. В автобіографії, написаній під час переходу на роботу з богословського на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету, він зазначає 1919 рік.

Віктор ПРОКОПЧУК,
голова правління
Дунаєвецької регіональної організації ВСК

Краєзнавці

ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Ім'я Федора Камінського (1845–20.III.1891), одного з піонерів вивчення пам'яток найдавнішого минулого України, відоме нині лише фахівцям-археологам, хоч скромний педагог і бібліотекар виявив себе не тільки яскравими археологічними відкриттями, а й як сумлінний дослідник – історик і філолог, краєзнавець, талановитий музейник.

Родом він з містечка Кежан-Городок Мінської губернії. Син священика, закінчив духовне училище. Потім навчався в Переяславській духовній семінарії. Здобувши духовну освіту, вступив як вільний слухач на фізико-математичний факультет Київського університету[1]. Тут у 60-х роках Ф.Камінський слухав лекції відомих учених К.Феофілактова, В.Антоновича та інших.

Закінчивши університетський курс, переїхав до Переяслава, де працював учителем географії в місцевому духовному училищі, викладав у приватному жіночому пансіоні. Саме в багатому на історичні пам'ятки переяславському краї в нього зродилося зацікавлення найдавнішим минулим України.

1870 роком датоване свідоцтво, що його видало дослідникові Московське археологічне товариство на право археологічних розкопів у Полтавській та Мінській губерніях[2]. Ф.Камінський розкопав кілька курганів поблизу Переяслава та на околицях Кежан-Городка. Частина його археологічних знахідок збереглася й експонується нині в музеях Полтавщини. Зрозуміло, що ознайомлювальні екскурсії він проводив з участю гімназистів і семінаристів. У 1871 році в одній з київських газет з'явилося кілька статей переяславського вчителя, у яких він викрив зловживання місцевих урядовців. І це йому не минулося: здібного педагога перемістили спочатку до Хорольського повітового училища, а згодом до Лубен, де він почав працювати вчителем педагогічного класу й бібліотекарем місцевої хлоп'ячої гімназії[3], а в Лубенській дівочій гімназії викладав природознавство. При бібліотеці створив перший у місті громадський музей краєзнавчого спрямування. Минуло ще 10 років і Ф.Камінського перевели до Прилуцької гімназії, але невдовзі через хворобу (сухоти) та родинні негаразди він змушений був покинути службу. Прийнявши запрошення лубенської поміщиці К.Скаржинської, став родинним учителем у її маєтку Круглик[4]. Тут він жив до кінця своїх днів; на круглицькому кладовищі Ф.Камінського й поховано[5].

Лубенський період життя дослідника й педагога найплідніший. З ним пов'язані передусім археологічні розвідки. 1873 року Ф.Камінський відвідав виявлене випадково за два роки перед тим місцезнаходження кісток мамута в маєтку Г.Кир'якова в с. Гінцях Лубенського повіту[6]. Оглянувши одну з ям та провівши невеликі розкопи, знайшов оброблені кремені, кілька кістяних виробів і залишки стародавніх вогнищ. Камінський виявив добре збережений культурний шар і встановив, що на місці знахідки була палеолітична стоянка[7]. Результати досліджень підкріпив геологічними розвідками, які на прохання дослідника виконав його київський учитель, відомий геолог професор К.Феофілактов[8]. Працю Ф.Камінського „Прослідки найдавнішої доби кам'яного віку по р. Сулі та її притоках" 1874 року на III археологічному з'їзді в Києві зачитав Д.Самоквасов. У пізнішій публікації[9] наведено відомі авторові дані про знахідки доби палеоліту – бронзового віку в Нижньому

Посуллі, виявлені під час геологічних та археологічних екскурсій, зокрема про палеолітичне місцезнаходження біля с. В'язівок на Лубенщині.

У травні 1876 року Ф.Камінський обстежив околиці Клепачів, уперше докладно описавши городище, розміщене за 1,5 версти на північний захід від села, кургани на його околицях, поселення в урочищі Пурпурівщина, а також місцезнаходження бивня мамута в урочищі Кулішевому поблизу Олександрівки. Біля сіл Гінців та Клепачів він дослідив три давньоруські кургани з безінвентарними похованнями[10].

1881 року дослідник розкопав чотири кургани в урочищі Лиса Гора в Лубнах. Роботи було продовжено 1883 року фінансовою підтримкою і участю К.Скаржинської – члена кількох наукових товариств, засновниці відомого приватного музею в Круглику[11]. Загалом на Лисій Горі було розкопано понад 15 курганів, у яких виявлено поховання доби міді-бронзи, скіфських часів, могилу половецького воїна[12]. Частина знайдених історичних реліквій збереглася.

У травні 1882 року в складі дослідницької групи в урочищі Замок у Лубнах Ф.Камінський досліджував великий курган, де було знайдено кілька поховань – основне скіфських часів та впускне, що поєднує в своєму обряді риси кочівницької сарматської і рільничої зарубинецької культур. Тепер знахідки з цього останнього поховання широко відомі й експонуються в Полтавському краєзнавчому музеї[13].

Результати досліджень Ф.Камінського значно збагатили уявлення про археологічні пам'ятки цієї місцевості. У 90-ті роки XIX століття Посулля стає одним із найбільш вивчених з погляду археології районів Лівобережжя. Матеріали досліджень Гінців було оприлюднено ще за життя вченого[14]. Визначне відкриття в Гінцях спростувало хибні уявлення деяких західних дослідників (Ворсо, Гревінг та ін.), що вважали територію нашої країни далекою й дуже пізно залюдненою окраїною.

З різних причин менш відомими були розкопи курганів біля Лубен. Щоправда, вже після смерті Ф.Камінського коротку звістку про них було опубліковано, а його повідомлення „Розкопи курганів (скіфського типу) в околицях Лубен" зачитано на одному із засідань Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті[15].

Ф.Камінський провадив не тільки археологічні, а й різноманітні краєзнавчі пошуки. Так, він опублікував у „Киевской старине" розповідь Ф.Дейкуна-Моченка про „Кобзар" 1860 року Т.Шевченка з друкованими вставками на місці цензурних втручань, вірш Олександри Псьол „До сестри", лист Т.Шевченка до І.Мокрицького від 24 лютого 1861 року та свідоцтво, видане великому поетові 7 квітня 1860 року, на право жити в Петербурзі[16], а також прокоментував ці матеріали[17]. Коли Ф.Камінський викладав у Лубенській гімназії, згадані документи зберігалися в тамтешній бібліотеці. Опублікував дослідник й історико-етнографічні відомості про околиці с. Єнківці[18]. На жаль, досі не всі його публікації в часописах віднайдено.

Ф.Камінського було обрано членом-кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей. Підтримував він творчі стосунки і з редакцією часопису „Киевская старина", активно допомагав влаштовувати археологічні виставки під час VI та VIII археологічних з'їздів.

Діяльність Ф.Камінського дістала однозначну позитивну оцінку сучасників і наступників. Після його смерті „Киевская старина" опублікувала хвилюючий некролог[19]. Про лубенського археолога писали й відомі дослідники, доктори історичних наук П.Борисковський та І.Шовкопляс[20].

Через століття можна з певністю говорити про велике значення подвижницької пошукової й музейної праці Ф.Камінського. Це він уперше в Україні виявив пам'ятки життєдіяльності пізньопалеолітичної людини, був першим дослідником прадавньої минувшини Посулля, запропонував свою схему історичного розвитку регіону, досить точно інтерпретував низку пам'яток.

До відкриттів археолога належить також виявлення енеолітичного поселення на Лисій горі в Лубнах, перших пам'яток доби бронзи й скіфського періоду (поховань у курганах) на околицях Лубен, городищ біля Клепачів – в урочищах Сад (тоді Городок) та Пурпурівщина[21].

Свої праці Ф.Камінський завжди прагнув ілюструвати, додаючи до них таблиці, малюнки. Шкода, що більшість із них загинула під час останньої війни чи через байдужість деяких музейників. Методика проведення ним археологічних робіт істотно вирізнялася на той час ретельністю й акуратністю. У цьому він ішов попереду багатьох своїх сучасників.

Згадаємо також, що Ф.Камінський допомагав у становленні таким дослідникам, як В.Ляскоронський та С.Кульжинський, ділився з ними першою інформацією про знахідки, допомагав матеріально[22]. Він зберіг репрезентовані нині в Державному історичному музеї Росії[23] речі з багатого поховання скіфських часів у так званому „кургані св. Афанасія" 1889 року біля Мгарського монастиря.

По праву можна вважати Ф.Камінського одним з фундаторів археологічної збірки музею Полтавського земства та його наукової бібліотеки, куди 1906 року влились подаровані К.Скаржинською колекції, документи й книжки лубенського музею[24].

„Невеличким струмочком", що приносить „крихітки знання в річку великої науки", називав себе Ф.Камінський в одному з листів до К.Скаржинської[25]. А був це визначний археолог-дослідник. Тож хотілося б висловити надію, що в найближчому майбутньому в Лубнах буде встановлено меморіальну дошку на вшанування його пам'яті, його ім'ям названо одну з нових вулиць Лубен. Адже саме з цим містом пов'язана більша частина короткого життя Ф.Камінського.

Олександр СУПРУНЕНКО,
директор центру пам'яткознавства
при Полтавській обласній держадміністрації

Примітки

1 Энциклопедический словарь (Издатели Брокгауз Ф., Ефрон И.) – Спб., 1895. – Т.XIV. – С. 205; Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – С. 313; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т.2. – С. 296; Полтавщина: Енциклопедичний словник /За ред. А.Кудрицького. – К., 1992. – С. 481, 870.

2 Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 222. – Оп.І. – Спр. 790. – Арк. 1.

3 Киевская старина. – 1891. – Т.XXXIII. – С. 313.

4 ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 22–22 зв.

5 Супруненко А. Археологические исследования Ф.И.Каминского в Нижнем Посулье // 1000-летие города Лубны: Обл. научно-практическая конференция, 26-28 мая 1988 г.: Тез. докл. – Лубны, 1988. – С. 12.

6 Шовкопляс І. Гінцівська палеолітична стоянка: (До 100-річчя її виявлення) // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 122.

7 Борисковский П. Палеолит Украины. – М.-Л.,1953. – С. 13.

8 Феофилактов К. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с.Гонцах на реке Удай Лубенского уезда Полтавской губернии // Труды III археологического съезда. – К., 1878. – Т.І. – С. 153–159.

9 Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды археологического съезда. – С. 147–152.

10 Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (далі – НАПКМ). – Од. зб.03–144. – С. 1–12.

11 Ванцак Б. Скаржинская: от археологии до революции // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Обл. научно-практический семинар: Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 42–43.

12 Кулатова И. Памятники археологии территории г.Лубны // 1000-летие города Лубны. – С. 7–8.

13 Сидоренко Г., Махно Є., Телегін Д. Довідник з археології України: Полтавська область. – К., 1982. – С. 27, 68; Махно Є. Поховання на Замковій горі в Лубнах // Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. – Полтава, 1988. – С. 7.

14 Уваров А. Археология России: Каменный период. – М., 1881. – Т.І; Труды III археологического съезда.

15 Киевская старина. – 1891. – Т.XXXIII. – С. 314.

16 Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 363–364, 514.

17 Каминский Ф. Еще щепотка на могилу Шевченко // Киевская старина. – 1885. – № 3. – С. 519–530.

18 Каминский Ф. К материалам, сообщенным Г.Савичем о „семилетних богатырях" // Киевская старина. – 1889. – Т.XXV. – С. 632–633.

19 Ф.И.Каминский // Киевская старина. – 1891. – Т.XXXIII. – С. 313-134.

20 Борисковский П. Палеолит Украины. – С.11-14; Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія. – К., 1969. – С.V.

21 НА ПКМ. – Од. зб. 03–144. – Арк. 2–8.

22 ДАПО. – Ф. 222. – Спр. 92. – Арк.1.

23 Ильинская В. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968. – С. 55.

24 Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т.І. – С. 29-32.

25 ДАПО. – Ф. 222. – Спр. 69. – Арк. 9 зв.

Краєзнавець і вчений Валентин КРАСКОВСЬКИЙ

Я вважаю, що друга професія – серйозне захоплення, конче потрібне кожній людині.

Валентин Красковський

До найвідоміших пам'яток пізнього старокам'яного віку (близько 40–10 тисяч років тому) в Україні належить стоянка Велика Аккаржа в степах Нижньої Наддністрянщини[1]. Відкрито її завдяки краєзнавцеві Валентинові Красковському.

Народився він 13 серпня 1913 року в селі Старо-Свержинці (тепер Стовбцівського району Мінської області) в сім'ї народного вчителя. Його дитинство минуло в Ромодані на Полтавщині. З 1927 по 1942 рік жив у Ленінграді, працював, учився в театрально-художньому училищі. У роки війни служив в армії, захищав блокадне місто. Після війни й демобілізації оселився в Одесі, був вихователем екіпажу в мореплавному училищі, піонервожатим у дитячому будинку профспілок, майстром бутафорського цеху, а згодом – завідувачем постановчої частини Театру музичної комедії, працівником у Художньому фонді України. У 1979 році Валентин Красковський переїхав до Мінська, там і помер 13 грудня 1981 року.

Краєзнавством В.Красковський захопився з 1949 року. Працюючи в дитячому будинку, створив археологічний музей і гурток, часто організовував для своїх вихованців екскурсії історичними місцями Одещини. Жадоба пізнання спонукала його до археологічних розвідок. У ті роки пам'ятки кам'яного віку на території Одещини були майже невідомі. Деякі археологи навіть твердили, що шукати їх тут немає ніякої рації. Валентин Красковський вирішив перевірити це твердження. Уже під час перших розвідок він знайшов кілька стародавніх кам'яних виробів і наполегливо шукав далі. Врешті в жовтні 1955 року, оглядаючи береги балки, що впадає в Сухий лиман, в оголеннях невеликого рівчака він знайшов кількадесят розколотих рукою стародавньої людини кременів, а також уламки кісток тварин. Це була перша стоянка пізньопалеолітичного часу, виявлена на терені степового Причорномор'я від Дунаю до Південного Бугу – Велика Аккаржа[2].

Розкопки Великої Аккаржі, проведені пізніше під керівництвом відомого фахівця з стародавньої історії людства професора Павла Борисковського за участю Валентина Красковського, показали, що близько 14–12 тисяч років тому біля сучасного села Великодолинського Овідіопольського району була стоянка людей кам'яного віку. Тут вони жили в теплі пори року протягом цілого ряду літ і полювали на великих тварин – бізонів. Виготовляючи й ладнаючи мисливську зброю, переробляючи свою здобич, стародавні мисливці використовували кам'яні знаряддя праці – вістря, різці, проколи, ножі тощо. У культурному шарі стоянки Велика Аккаржа знайдено близько 20 тисяч оброблених кременів

і численні кістки бізонів. Усі кістки були ще в давнину порозбивані, коли з них добували кістковий мозок. Це свідчило про те, що успішне полювання було випадковою справою[3]. Нині колекція крем'яних виробів, знайдених під час розкопів стоянки, зберігається у фондах Одеського археологічного музею АН України. Найцікавіші знаряддя праці виставлено в його експозиції.

Дослідження Великої Аккаржі стало важливою науковою подією. Результати його використано в ґрунтовних працях із стародавньої історії[4].

Після відкриття Великої Аккаржі Валентин Красковський поставив собі за мету зробити суцільну розвідку території Одещини. Свої польові дослідження він провадив власним коштом у вільний від основної роботи час – у вихідні й відпустки. З 1954 по 1970 рік краєзнавець сам, а також разом зі своїми учнями відкрив близько 60 нових пам'яток кам'яного віку. Серед них тепер такі відомі, як Карпова, Барабой IV, Доброжанин, Кам'янка[5] та інші. Матеріали своїх розвідок використав у численних наукових статтях і науково-популярній книжці, що її написав разом з професором П.Борисковським[6]. Підсумком багаторічної дослідницької діяльності Валентина Красковського стала праця „Пам'ятки палеоліту й мезоліту Північно-Західного Причорномор'я"[7].

Його справу продовжує ціла когорта вчених. Тривалий час кам'яний вік степів Північно-Західного Причорномор'я вивчав спеціальний загін Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П.Борисковського. Тепер у складі відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН України працює спеціальна палеолітична експедиція, яка виявляє й досліджує нові пам'ятки кам'яного віку.

Усі, хто спілкувався з Валентином Красковським, запам'ятали його як людину добру, чуйну, сердечну, завжди душевну, щедру. Він належав до категорії людей, для яких творчість і самовідданість становлять суть самого буття.

За тридцять років цілеспрямованих робіт, пов'язаних із вивченням пам'яток палеоліту і мезоліту на території Одещини, розпочатих Валентином Красковським практично з нуля, вдалося відкрити багато невідомих сторінок стародавньої історії Південної України, проте й сьогодні допитливих чекають цікаві пошуки та нові відкриття.

Ігор САПОЖНИКОВ,
науковий співробітник відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ

Примітки

1 Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т.1. – С. 73.

2 Красковский В. Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1957. Вып. 7. – С. 5–6.

3 Борисковский П., Праслов Н. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – М.–Л., 1964. – С. 27–28.

4 Археология СССР. – М., 1984. – Т. 1. – С. 219–220.

5 Красковский В. Каменка – новая позднепалеолитическая стоянка близ Одессы // Советская археология. – 1969. – № 3. – С. 224–229.

6 Борисковский П., Красковский В. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 1964.

7 Красковский В. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. – К., 1978.

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ПОНОМАРЕНКО Михайло Федорович (28.X.1920 р.н., с.Підставки, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.) – педагог, краєзнавець, громадсько-політичний діяч. Фундатор і керівник золотоніських районних організацій НРУ, УРП і блоку „Демократична Золотонішина". Закінчив філолог. ф-т Черкас.педагог. ін-ту (1946) і ф-т франц. мови Київ. ін-ту іноземних мов (1954). Студіював нім. мову в Київ. педагог. ін-ті. Викладав англ., франц., нім. та ісп. мови в технікумах і школах Золотоноші. Ветеран війни.

Один із перших у повоєнні роки відроджувачів краєзнавства в Україні. Організував у Золотоніській школі № 4 краєзнавчий гурток „Глобус" (1946), товариство „Слідопит", музейну кімнату (1947), музей (1959). Засновник і керівник Золотоніського районного краєзнавчого музею (1960–1978), спілки краєзнавців Золотонішини (1946–1978), районного краєзнавчого клубу „Золотава" (1978). Очолював щорічні туристські походи юних краєзнавців рідним краєм (1946–1978). Зібрав і науково опрацював понад 5 тис. оригінальних музейних матеріалів.

Пріоритетні галузі краєзнавчих студій – археологія, історія, література, ономастика.

Брав участь в археологічних експедиціях під керівництвом Д.Телегіна, Є.Махно, М.Брайчевського, М.Кучери та О.Петрашенко, керував експедиціями „Черкаси", „Сміла", „Золотоноша", „Звенигородка". Установив час виникнення Черкас (кін. XIII – поч. XIV ст.). Відкрив понад 300 нових пам'яток археології. Член правління обласних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІКу) і Українського фонду культури. Співзасновник Золотоніської районної організації УТОПІКу. Брав активну участь у розробленні програм з питань виявлення, обліку паспортизації та охорони пам'яток археології Черкащини. Очолюючи археологічну секцію при обласній організації УТОПІКу, заініціював фронтальне обстеження пам'яток археології на терені області. Уклав довідник „Археологічні пам'ятки Черкащини" (рук.). Автор плакату „Пам'яткам археології – постійну увагу" (Черкаси, 1979). Лауреат премії ім. В.Антоновича УТОПІКу (1991).

Вивчає найважливіші періоди минулого краю, виявляючи особливий інтерес до історії осад. Один з ініціаторів створення „Історії міст і сіл Української РСР". Його стаття „Вклад юних краєзнавців" під рубрикою „Напишемо історію наших міст і сіл" (Рад. культура. – 1958. – 3 квіт.) мала широкий відгук серед краєзнавців. Під його керівництвом у 50-х рр. вихованці 4-ї школи підготували змістовні

Продовження. Поч. див.: Пам'ятки України. – 1988. – Ч.4; 1989. – Ч.3; 1990. – Ч.1; 1991. – Ч.5; 1992 – Ч.2–3; Краєзнавство. – 1993. – Ч.1.

нариси про міста Черкащини, села Золотоніщини. Брав участь у редагуванні тому „Черкаська область" із серії „Історія міст і сіл Української РСР", умістив у ньому частину історико-економічного нарису „Черкаська область" (від давнини до 1921 р.), нариси „Золотоноша", „Піщана", „Чигирин", „Суботів", „Боровиця" (останні три – у співавт.), подав відомості з археології до нарисів і довідок про 13 районів, 23 села Золотоніського р-ну. За значний внесок у створення цього видання удостоєний почесного звання „Заслужений учитель України". Виданням брошури „Час виникнення осад Золотоніщини" (Золотоноша, 1974) започаткував відзначення ювілеїв осад Золотоніщини.

Провадить дослідницьку роботу на терені Чигиринського історико-природничого заповідника. Багато уваги приділяє студіям над генезою козацтва, обстоює погляд на існування його до XV ст. (Українське козацтво // Краєзнавець Черкащини (далі – КЧ). – Вип.3); Козацтво як феномен України; Козацтво: генеза і прототипи (обидва – рук.).

Досліджує історію розвитку краєзнавства в Україні. У низці публікацій обґрунтовує його багатовікову тяглість (Краеведение на Черкасщине... С. 125; Краєзнавство на Черкащині // КЧ. – 1990. – вип. 1). З цією тематикою пов'язана і низка його неопублікованих праць (Краєзнавство на Черкащині. – 1957. – 33 с.; Головні етапи розвитку краєзнавства. – 1985. – 27 с. та ін.). Працює над методологією написання нарисів з історії осад. Його доповідь „Осади як об'єкти краєзнавчих досліджень", виголошена на науково-теоретичній конференції з питань туристично-краєзнавчої роботи (Одеса, 1965), дістала схвалення її учасників. Уклав „Словник краєзнавців Черкащини".

В колі його зацікавлень також вивчення літературного життя краю. Підготував „Літературну енциклопедію Черкащини". Віднайшов архіви покровителя Шевченкових нащадків М.Кречмера, поета Л.Комарецького, індолога О.Баранникова. У особистому архіві відкладалося листування краєзнавця з С.Скляренком, Д.Косариком, В.Симоненком, П.Ротачем та ін.

Член правління Всеукраїнської спілки краєзнавців і редакційної ради журналу „Краєзнавство". Взяв участь у заснуванні Спілки краєзнавців Черкащини, заступник її голови, співініціатор створення видання „Краєзнавець Черкащини" (його редактор) і щорічного проведення обласних краєзнавчих конференцій. Активний учасник всеукраїнських і обласних краєзнавчих конференцій.

Член Української ономастичної комісії при інституті мовознавства АНУ. Уклав „Словник топонімів Черкащини". Дав наукове тлумачення багатьох ойконімів і гідронімів.

Автор понад 3000 публікацій в УРЕ, РЕІУ, УЛЕ, „Шевченківському словникові", часописах „Мовознавство", „Український історичний журнал" (УІЖ), „Архіви України" (АУ), „Українська мова і література в школі", „Археологія", „Пам'ятки України" (ПУ), „Наше слово" (останні три видання – у Варшаві), обласній та районній пресі, а також в „Українському календарі", „Нашій культурі". Редактор машинописних краєзнавчих альманахів „Супій", „Златоград" (1960–1961), „Славута" (1988), рукописних – „Золотоніщина", „Бригантина", „Юність" (60-ті рр.)

За послідовне обстоювання ідеї української державності зазнавав цькувань, не раз публікації його краєзнавчих матеріалів заборонялись.

ПУБЛІКАЦІЇ. Знахідки з „Робленої могили" // УІЖ. – 1960. – № 6; Костянтин Думитрашко // Укр.мова і література в школі. – 1964. – № 6; Гідронімікон Золотоніщини // Повідомлення Української ономастичної комісії (далі „ПУОК"). – 1967. – Вип.2; Путівник по Черкащині. – 1967. – № 3; Ономастичні відомості з „Історії міст і сіл Української РСР" // УІЖ. – 1968. – № 12; Народним музеям – більше уваги // УІЖ. – 1971. – № 9; Михайло Кречмер і Тарас Шевченко // Збірник праць XIX наукової шевченківської конференції. – К., 1972; Золотоноша. – Дніпропетровськ. – 1974. – 80 с.; Археологічні пам'ятки в Черкасах // АУ. – 1974. – № 4 (у співавт.); Історія міст і сіл в навчально-виховній роботі // Рад.освіта. – 1976. – № 2; Зберегти підвалини історії // ПУ. – 1981. – № 3; Про походження назви міста Канів // Мовознавство. – 1981. – № 2; Золотоніський краєзнавчий музей. – Дніпропетровськ. – 1982. – 64 с.; Про назву міста Черкаси // УІЖ. – 1988. – № 6; Шевченко і Черкащина. – Черкаси, 1990. – 52 с.; Шевченко в Золотоноші // Т.Г. Шевченко і Переяславщина. – Переяслав-Хмельницький, 1990; Письменники Черкащини. – Черкаси, – 1990. – 84 с. (у співавт.);

Головне вогнище українського козацтва // V Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України": Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991; Літературна географія Шевченкового краю // КЧ. – 1991. – Вип. 2; 1993. – Вип. 3; Хмельниччина на Черкащині // КЧ. – 1992. – Вип. 3; Історія України в орієнтованих питаннях... – Золотоноша, 1992. – 68 с.; Золотоніщина. – Золотоноша, 1992. – 74 с.; Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. – Черкаси, 1993. – 368 с. (співуклад.); Олексій Петрович Баранников. – Золотоноша, 1990.

ЛІТЕРАТУРА. Щоб задовольнити запити краєзнавців // Вивчай свій край. – Черкаси 1961. – С. 14, 18; З досвіду культурно-освітньої роботи. – К., 1961. – С. 170; Пристрасний краєзнавець // Соц.культура. – 1962. – № 2. – С. 44; Гербер А. Моє місто – мій дім // Мол.гвардія. – 1964. – 18 груд.; Бібліографічна робота Золотоніського краєзнавчого музею // АУ. – 1965. – № 4. – С. 53; Лугинець В. Альманах „Супій". – Літ. Україна. – 1965. – 7 верес.; Полищук М. Золотоноша – золотое донышко // Юный ленинец. – 1967. – 23 серп.; День Черкащини: Хроніка: Літ. карта Черкащини // Літ. Україна. – 1967. – 14 лип.; Ротач П. Матеріали до Українського бібліографічного словника // АУ. – 1968. № 1. – С.109–110; Трубачев О. Название рек Правобережной Украины. – К., 1968. – С. 239; Трофименко Т. Удивительный человек // Сельская жизнь. – 1969. – 7 верес.; Шитова Л. Сторонніх не може бути. – Дніпропетровськ, 1974. – С. 232–233; Петухов М. Підсумкове засідання, присвячене завершенню 26-томної „Історії міст і сіл Української РСР" // УІЖ. – 1975. – № 12. – С. 141; Гончарук П., Солонин В. Важливий здобуток історичної науки // АУ. – 1976. – № 1. – С. 17; М.П. Наукова шевченківська конференція // Рад. літературознавство. – 1978. – № 8. – С. 83; Перспективы развития ономастики. – К., 1980. – С. 379; Тронько П. Летопись дружбы и братства. – К., 1981. – С. 72–73; Белоконь И. В объеме всей истории // Москва. – 1983. – № 10. – С. 171; Давиденок Є. Золотоноша // Україна 1993. – № 9. – С. 6–7; Данилюк Ю. Документи фонду Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР" як джерело досліджень з історичного краєзнавства // АУ. – 1985. – № 3. – С. 53; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 67, 148; Краєзнавці // Культура і життя. – 1988. – 20 квіт.; Історія краєзнавства Української РСР. – К., 1989. – С. 211; Ротач П. З любов'ю до рідного краю // Слово і час. – 1990. – № 6. – С. 76.

Павло СОСА

ДАВНЯ СВІТЛИНА

Святковий день на хуторі Борозенка Роменського повіту Полтавської губернії

Історія міст і сіл

Київсько-Наддніпрянський край

ПОПРУЖНА: ФРАГМЕНТИ ІСТОРІЇ

Подаємо уривки грунтовної краєзнавчої праці колишнього вчителя, нині пенсіонера Я. ГЕЙКА (нар. 1909 р.), який доклав чимало зусиль, аби дослідити й об'єктивно висвітлити найзначущіші віхи в історії свого рідного села Попружни Ставищенського району Київської області, починаючи з сивої давнини й до нашого часу. Праця написана на основі маловідомих друкованих джерел, документів, що збереглися в державному архіві Київської області й Центральному державному історичному архіві України в Києві, а також власних спостережень, свідчень очевидців. Події, що їх описав автор, значною мірою типові для всієї Центральної України, тому, гадаємо, збудять широке зацікавлення не лише односельців автора.

На світлині – Я.Гейко в 1931 році

НЕП і колективізація

...У грудні 1927 року XV з'їзд більшовицької партії схвалив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, визначивши терміни й темпи „великих соціалістичних перетворень" у Радянському Союзі, тобто індустріалізації та колективізації сільського господарства. Восени 1928 року в Попружні* розпочалося практичне втілення цих директив. У село прибули з райцентру два представники – уповноважений райпарткому

* У 1927 році в селі налічувалось 360 дворів і близько двох тисяч жителів. Корови й коні були практично в кожному дворі.

щодо хлібозаготівлі Марчук та старший агітатор з організації товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів) Добровольський. З активу сільради та комнезаму було створено три агітаційні бригади на чолі з учителями сільської школи (це були Микола та Лідія Гуртовенки і я) для роботи на куткових зборах селян. Та коли організація трьох ТСОЗів наближалася до завершення, з району надійшла вказівка припинити створення їх і розпочати організовувати артілі, тобто колгоспи з усуспільненням землі, тягла та реманенту. Це було на початку 1929 року.

Уповноваженого Марчука відкликали до району, і його замінив молодий агроном, що до того вчителював у Янишківській школі, Кирило Ткаченко – людина неврівноважена, безтактна й крута. Він привіз додатковий план хлібозаготівлі, так званий зустрічний, що був набагато більший від основного і непосильний для села. (Під час хлібозаготівлі застосовували метод самообкладання, не враховуючи спроможності селян. Це називали „твердим завданням").

Виконання зустрічного плану було тісно пов'язане з ходом колективізації: хто вагався подавати заяву про вступ до колгоспу, тому відразу ж підвищували розкладку хлібоздачі державі й застосовували всілякі репресивні засоби. Заправляв цим уповноважений райпарткому, залучаючи „актив" села чи спеціально дібраних виконавців.

До колективізації в Попружні як куркульські значились тільки два господарства – Василя Мельника та Костя Заболотного, які мали по кільканадцять десятин землі. На початку колективізації до куркульських було залічено вже й міцносередняцькі господарства. Згодом до них приєднали багато звичайних середняків і навіть деяких бідняків. (Розкуркулених бідняків офіційно називали „підкуркульниками", буцімто вони були прихильниками куркулів, виступаючи на захист розкуркулюваних). „Куркульських" господарств до колгоспу не приймали – їм доводили „тверді завдання" як із сільгосподатку, так і з хлібозаготівлі. Щоб виконати ці „завдання", людям доводилося докуповувати хліб, збуваючи якесь майно чи худобу. Потім їх „розкуркулювали", забираючи геть усе, й виганяли з хат. Інших залякували розкуркуленням та позбавленням виборчих прав, з багатьох знущалися. Такі заходи прискорили подачу заяв про вступ до колгоспу.

До кінця 1929 року в Попружні було створено три колгоспи – „Переможець", „Соціаліст" і „Надія", які охоплювали вже значну кількість населення. Зведення будівель для усуспільненого тягла та комор супроводилося масовим вирубуванням дерев на садибах колгоспників, розбиранням клунь у всіх дворах та будівель розкуркулених господарств.

1929-й рік увійшов в історію КПРС як рік великого перелому. А на початку 1930-го провадилася суцільна колективізація водночас із ліквідацією куркульства як класу. З кожного села кілька розкуркулених сімей висилали в так звані далекі табори. У Попружні для висилки були визначені сім'ї Павла Мельника й Григора Заболотного. На всяк випадок, як резерв, ще було намічено сім'ю Івана Грузинського. Усе це зберігалося в таємниці. Та в день висилки ні Павла, ні Григора в селі не виявилось: вони повтікали, завчасно кимось сповіщені. Утік і Грузинський. Тоді уповноважений Ткаченко, аби „не підкачати" перед районом, наполіг вислати з села родину Аринея Загоруйка, незважаючи на те, що це була багатодітна трудова селянська сім'я, де всі не тільки добре трудилися, а й учились, читали літературу, газети (Ариней був єдиний у селі передплатник центральної преси).

У далеких таборах Архангельської області Ариней не витримав суворих умов життя й виснажливої праці і невдовзі помер. А його дружина Наталія, людина рішуча, завзята, вирішила втекти із заслання з немовлям, що народилося в неї в таборі. Вона якимось дивом вибралася звідти й знесилена, хвора дісталася Києва. Тут добрі люди дали їй притулок, відгородивши брезентом невеличкий закуток у своєму помешканні. Одужавши, Наталя влаштувалася на цукеркову фабрику ім. Карла Маркса, забрала до себе з села ще чотирьох малолітніх дітей (п'яте було з нею), виростила їх у тому брезентовому закутку й усім дала вищу інженерну освіту. А всього вона народила й виростила десятьох дітей, та ніхто за це їй ордена не дав – вона вважалася поза законом . . .

Проте ми трохи випередили події, тож повернімося до початку 30-х років. Тоді я

працював у Білоцерківському РВНО інструкторам-методистом з політехнізації шкіл і був обраний головою райкому профспілки „Робос".

Рання весна 1932 року, Біла Церква

Несподівано над Україною нависла чорна примара голоду. Несподівано тому, що ні посухи, ні неврожаю в минулому році не було: увесь хліб поглинули сталінські хлібозаготівлі, здійснювані численними бригадами мобілізованих сільських активістів, очолюваних уповноваженими райпарткомів, що випомповували по селах геть усе збіжжя. Робітників та службовців підприємств і різних організацій було прикріплено до продовольчих крамниць за місцем проживання. Там на спеціальні картки вони отримували продукти в обмежених нормах (наприклад, хліба чорного 300–600 грамів на душу). Загальнодоступні міські їдальні було перетворено на „закриті", до яких прикріплювали лише окремі категорії працівників певних профспілок. Так, на І-й Київській вулиці поруч із кінотеатром була така їдальня для працівників освіти, куди був прикріплений і я. Там можна було одержати тарілку смердючого капусняку і блюдце тієї ж капусти тушкованої. Інших страв не було. Раз на тиждень до капусти клали шматочок кінської ковбаси грамів на 30–40.

Учителі Білоцерківського району вже на початку 1932 року терпіли відчутний голод, особливо в сільських школах. Мені часто доводилося їздити в Київ до щойно створеної там облпрофради „вибивати" фонди на „пайки" для вчителів, а, повернувшись, скликати райком своєї спілки й за участю директорів шкіл розподіляли ті крихітні фонди. Якось під час такого розподілу директор Озірнянської семирічки Перчевський, доповідаючи про становище з продовольством в Озірні, сказав:

– На цьому тижні батьки учня п'ятого класу, – він назвав прізвище, – заманили до себе додому товариша свого сина з того ж класу, тут же його умертвили, зварили і з'їли . . .

Це повідомлення приголомшило всіх присутніх на засіданні. Адже йшлося про найбагатше село району, де була цукроварня і, здавалося, життя там більш-менш забезпечене . . .

Червень 1932 року, Ленінград

Мені довелося супроводжувати випускників Білоцерківського педтехнікуму під час екскурсії до „Північної Пальміри". Виконавши екскурсійну програму, я відіслав студентів назад до Білої Церкви, а сам залишився, щоб глибше ознайомитися з вартими уваги історичними пам'ятками колишньої столиці Російської імперії – колиски Жовтневої революції. І ось на одній з центральних вулиць наткнувся на свого дівера (чоловіка сестри Олександри) Микиту Погорілого зі Станіславчика. Виявилось, він утік із села від голоду і вже кілька місяців працює тут кочегаром на Лігговці. Від нього довідався, що й мої старенькі батьки голодують.

– Олександра, – сказав він, – пише, що в батьків навесні не було чим і город засадити, то з насіннєвої картоплі повирізали вічка й посадили їх, а саму бульбу доїдають, виділяючи на добу по дві – три картоплини.

На це я зауважив, що вони могли б і прикупити трохи харчів – гроші у них є, бо я часто їм висилав поштою.

– А де купиш, коли продовольства ніде ніхто не продає? Та й грошей тих у них немає, бо їх сільрада зразу ж відбирала на „позику" державі. Як тільки приходить повідомлення з пошти, так уже й чатують там на ті гроші.

По короткій розмові він запросив мене до себе в кочегарню. Зразу ж приніс обід – півбуханця хліба й дві повні глибокі тарілки манної каші, якої я давно не куштував. За обідом Микита сказав:

– Зараз у Ленінграді хліба є вдосталь, і залишки його продають місцеві перекупники в кожному закутку. Раджу тобі – купи кілька десятків хлібин і якнайшвидше вези в село своїм батькам і моїй сім'ї – рятуй рідню від голодної смерті, – у нього, та й у мене потекли сльози, гіркі, болючі сльози розпачу . . .

Блукаючи проспектами Ленінграда в пошуках хліба, я в багатьох місцях зустрічав односельців, які приїхали з мішками в таку далечінь, щоб роздобути хоч кілька буханців хліба для сім'ї. Інші повтікали з села від голоду та репресій і повлаштовувались на постійну працю в цьому місті – без будь-яких довідок (тоді ще паспортів не було). Пізніше їх старанно „просіювали". Першим із попружан потрапив до Ленінграда Петро Луцький, його запросив туди родич із Розумниці. А потім потяглася нескінченна

вервечка земляків, здебільшого з сімей розкуркулених, поповнюючи лави міського пролетаріату. Вони знайшли там хоч і не затишний, а все ж таки притулок у ще не обладнаних заводських гуртожитках, що їх реконструювали тоді для оборонної промисловості (завод імені Ворошилова, „Красная труба" та ін).

Липень 1932 року, с. Попружна

Уже був кінець червня, коли я дістався з корзиною хліба до свого села. Мої батьки були вдома, на роботу в колгосп не ходили (літ забагато, а здоров'я замало). Вніс до хати корзину та й кажу:

– Ось привіз вам трохи хліба ...

Мати – в плач, батько почав розсотувати пакунок. Відкрив корзину – а в ній того хліба й не видно: суцільна брудно-зелена пліснява покрила всі буханці зверху й донизу, бо ж він був не добре випечений, глевкий ... Думали, марно трудився. Та мати цвіль пообрізала, покраяла залишки на маленькі шматки й висушила в печі на сухарі. Так дожили до нового врожаю. Багатьох попружан виручили того року ленінградські буханці-глевтяки (Сталін не кривдив „колиски революції", посилав туди хліб з великим надлишком). Інші сподівалися на колгоспні колоски, що вже наливалися в полі, обіцяючи непоганий урожай. Але це дорого обходилось: уже готувався закон, обнародуваний 7 серпня 1932 року, який передбачав за крадіжку врожаю на полях розстріл з конфіскацією всього майна і заміною при пом'якшувальних обставинах позбавленням волі на строк не нижче 10 років з конфіскацією всього майна. У народі він дістав назву „сталінського закону п'яти колосків". Тоді за цим законом у Попружні було засуджено вдову похилого віку Марію Гейко з колгоспу „Переможець". Вона у в'язниці й померла. Достроково.

1933-й рік я мало бачив, мало його відчув. За високим кам'яним муром, яким був відгороджений од світу божого славнозвісний Богунський полк у Житомирі, крім виснажливої залізної муштри з ранку до вечора, зовні нічого не було видно. А за мур нас не пускали. Щодня ми слухали короткі політінформації, іноді й газети читали нашвидку. Та в них друкувалися лише переможні реляції з фронтів індустріалізації та колективізації – і нічого про справжнє життя за муром.

Правда, тричі на день, коли нас вели строєм у полкову їдальню, ми щоразу споглядали, як біля „пищеблоковской" помийниці юрмилися чималі зграйки обідраних дітей та підлітків, вишукуючи там картопляні лушпайки та виплеснуті солдатські недоїдки. Це наводило на сумні думки про страшний голод там, за полковим муром. Тоді спадало на думку, що той голод, мабуть, шаленіє і в Попружні. Що там діялось насправді, я не міг знати, бо листів ні від кого не отримував, але якби хтось і написав правду, то лист за мур до мене не потрапив би. Такий був час.

Тож нині я можу лише дещо переповісти про той невимовно скорботний час за зібраними мною з усіх усюд спогадами земляків, що пережили в Попружні трагедію голодомору.

Катерина Ладик, моя колишня учениця (Чехія):

„Дитинство та шкільні роки мого життя спливали в страшній нужді, голоді й холоді. У 1930–1932 роках відбувалася суцільна колективізація, що супроводилася розкуркуленням селян і виселенням їх із хат. Цілими сім'ями сільрада виганяла їх на вулицю з нечуваною жорстокістю та збиткуванням. Сусідам і родичам суворо заборонялося надавати скривдженим притулок чи будь-яку допомогу, і вони, голодні й голі, крадькома тинялися по задвірках родичів.

Дуже добре пам'ятаю, що в 1932 і в 1933 роках на полях був гарний урожай. У жнива він був зібраний вручну, обмолочений і засипаний до колгоспних комор. А восени все зібране звезли на залізницю, і село залишилося без хліба. Настав голод, особливо тяжкий наприкінці 1932 – на початку 1933 року. Люди, знесилені й виснажені, падали, цілі родини вимирали. У колгоспі не було чим годувати худобу, і вона гинула з голоду, особливо коні. Їх не встигали вивозити до провалля на Михаському полі поблизу Станіславчика, де було відведене місце під могильник. Багато хто із зголоднілих людей ходив до того провалля зрізати з дохлих коней м'яса, щоб прохарчуватися. А ті, що трималися ще трохи на ногах, ходили аж до Федюнівки красти з радгоспних буртів цукровий і кормовий буряк та картоплю, що були закладені на насіння.

Люди тинялися полями, берегами і городами, викопували різне коріння трав, кущів і бур'янів, збирали торішню перегнилу картоплю, рвали листя з дерев і варили з того їжу. Інші домішували в їжу тирсу з дерев і все те поїдали, а потім пухли і вмирали з голоду одне за одним. Чоловіків, у яких ледь душа трималася в тілі, сільрада ганяла на кладовище копати загальні могили. Якийсь час були навіть закриті по селах школи.

У колгоспах не вистачало тягла, нічим було обробляти поля. Хто з колгоспників мав корів, тих насильно мобілізовували, і вони мусили з ранку до пізньої ночі трудитися з ними – орали, сіяли, волочили, поки самі не злягали. Страшний то був час, важко про нього й згадувати".

Іван Піскун, полковник у відставці, кандидат історичних наук (Рига):

„Під час суцільної колективізації нашу сім'ю розкуркулили. Уже в 1932 році ми голодували. Навесні я з матір'ю та старшою сестрою ходили по картопляних і бурякових полях – вибирали з землі замерзлі бульби, що залишилися з осені, і все це разом з половою йшло на „млинці". Їли коріння всяких рослин та листя з дерев, переважно з вишні. Мій менший брат Андрій мріяв покуштувати хоч зелених ягід із вишень, але так їх і не діждався, помер.

Ще до квітня всі ми помітно схудли, а в травні мама почала пухнути. У червні вона вже не могла ходити. Перед цим померли мої менші брати Андрій і Петро. Петра до півсмерті побив голова колгоспу Зінько Бабенко за те, що той у нього на городі вигріб кілька посаджених картоплин. У червні померли моя сімдесятирічна бабуся і семирічна сестричка Ліда. А на початку липня, коли вже колоски почали наливатися зерном, не стало й багатостраждальної матусі – було їй 37 років . . .

Пам'ятаю жахливі картини. На шляхах лежать трупи, і їх не зразу підбирають. Були випадки, коли на підводи вкладали ще й не померлих, але таких, що не могли піднятися. Так вивезли до ями мерців Катю Гаврилюк, років 6-7, що жила разом з нами в хаті нашої бабусі.

Місцева влада практично ніякої допомоги вмирущим не надавала. Правда, тим, хто працював у колгоспі, видавали на колгоспній кухні обіди, які споживала вся сім'я. Учням школи видавали гарячі сніданки, але вони їх у школі не їли, а приносили додому, для сім'ї. Не члени колгоспу, непрацездатні і не школярі нічого ніде не одержували. Вони були приречені на голодну смерть.*

Мої батько та сестра Марія в той час працювали в селі Федюківці в радгоспі. Жили вони в гуртожитку, де на початку вересня сестра захворіла на висипний тиф. З гуртожитку її виселили. А куди йти, коли хати немає і в селі голод?

Хвора сестра повернулася в село. Переночувала в тітки Явдохи, а ранком насилу встала, щоб мене провідати. Їй треба було для цього пройти з кілометр. На вулиці неподалік нашої хати, зустрівши голову колгоспу Зінька Бабенка, запитала: „Що мені робити? Куди подітися?". Той відповів: „Тобі одна дорога – втопитися". Тут-таки, проходячи через місток, вона кинулась у річку й потонула. Так із великої нашої сім'ї залишився живим я один та ще десь там мій батько".

Віра Ткачук, вчителька (Біла Церква):

„У селі йшла запекла хлібозаготівля: забирали по хатах останні кілограми зерна, вирощеного на садибах, і взагалі брали все, що потрапляло під руки.

Іноді мені теж доводилось ходити в складі комісії по селу, дивитися на людське горе, сльози батьків і дітей.

У 1933 році хліб забирали, відправляли на залізницю, а в село приходили нові й нові розкладки. І так без кінця, аж поки люди почали пухнути з голоду. Вчителям жити в чужих селах було неможливо – загрожував голод задовго до

---

* Багато робили, щоб організувати уваги організації дитячого харчування для учнів місцевої семирічки її директор, а потім інспектор шкіл Ставищенського району М.Гуртовенко та його дружина, теж учителька, стараннями яких чимало дітей було врятовано від голодної смерті. Пізніше, навесні 1938 року, за доносом новопризначеного директора (він же й парторг) П.Кулінського, активіста сільради В.Загоруйка та кривосвідчень деяких інших односельців, М.Гуртовенка в числі семи найосвіченіших, найчесніших і найшанованіших у селі громадян було заарештовано як „ворогів народу" й закатовано десь у „далеких таборах". А дружина Миколи Гуртовенка – Лідія й далі працювала в сільській школі до глибокої старості й пішла з життя в 95 років. Про це розповідається в іншому розділі праці. – *Ред.*

весни. З цієї причини з нашої Попружанської школи втекли до міста на роботу в промисловості два вчителі – один з них Руденко Юхим, а прізвище другого забулося.

Діти, які могли ще ходити, йшли в школу, тільки щоб поїсти затірки, яку варили там для учнів і вчителів з гороху, квасолі чи соєвого борошна. З сої ж у суміші з деякими суржиками випікали хліб, яким підтримували „найпотрібніших" у колгоспі людей. Це в Попружні була така хитра самодіяльність – ініціатива колгоспних керівників, а в інших селах і того не було.

Голови колгоспів за сякі-такі харчі домовлялися з певними чоловіками, які ще в силі були ходити, щоб ті забирали по хатах мерців і звозили їх на кладовище до братської могили. Запам'яталась одна така процесія, що зустрілася мені на вулиці напровесні 1933 року.

Худющі коненята ледь тягнули низенькі сани, наповнені мерцями. Вони зупинялися біля дворів, де чоловіки витягали з хат мертвих людей і кидали їх на сани як попало: одних уздовж саней, інших упоперек, бо сил не вистачало в гробарів. У одного трупа нога звисала додолу, у другого рука чи голова, а в якоїсь жінки теліпалася голова з довгими чорними косами, які тяглися розпущені за саньми по ожеледі. На кладовищі перевертали сани, і трупи абияк падали в яму . . .

Жахливе то було видовище".

Улян Гуртовенко, вчитель (с. Розкішна Ставищенського району):

„Селяни до колгоспів ішли неохоче, але їх примушували. Після проведення суцільної колективізації нова форма господарювання була вкрай невигідною, а продуктивність праці надзвичайно низькою, та й обліковувалась вона в колгоспі з оплатою 300 грамів збіжжя за трудодень. Весь зібраний урожай вивозили як заготівлю для держави. Навіть коням не залишили фуражу, і навесні 1932 року охлялі тварини здебільшого загинули. Обробіток землі ліг на корів та людей з лопатами в руках, тому урожай зібрали низький, хоч рік видався урожайний. Люди почали голодувати, голод спонукав кого до жебрацтва, кого до крадіжок. Картоплю з ям, у кого вона була, переховували в хатах під печами, але й там її знаходили голодуючі, підкопуючись знадвору.

Як тільки розтав сніг, люди кинулись на поля, де торік була картопля, вигрібаючи мерзлі й напівзогнилі бульби, і цьому були раді. Їли все. Навіть єдина в селі сім'я лелек, що гніздилася на клуні Трохима Заболотного, не вберегла свого виводка від голодуючих селян.

У квітні й травні голод став нестерпним, люди почали пухнути й помирати. Першими в сім'ях умирали чоловіки й діти. Коли на городах і берегах з'явилася рослинність (кропива, щавель, кульбаба, листя дерев), вона стала основною їжею голодуючих. Як наслідок – шлункові захворювання й масова смертність. Деякі родини повністю вимерли, як-от: Луцького Лукаса (8 душ), Федьченка Сидора (14), Кобзаря Якова (10), Ткачука Аргатя (8), Гейка Зінька (5), Піскуна Василя (шестеро померло, вижило двоє).

За вірогідними даними, у ті роки померло в Попружні від голоду 25–30 відсотків населення. А найбільше втрат від голоду в районі зазнало колись багатолюдне село Бесідка – 75 відсотків його жителів не стало. У Попружні не було людоїдства, але ходили чутки, що в Красилівці, Бесідці, Бридівці та деяких інших селах траплялися випадки, коли різали на їжу дітей".

Доводиться шкодувати, що попружани до цього часу не спромоглися на знак всенародної жалоби поставити загиблим з голоду односельцям скорботний пам'ятник, щоб у дні традиційних поминок під час проводів усяк не минув його, став, низько вклонився витер сльозу . . .

Яків ГЕЙКО
Київ, 1990 р.

А БАЙКОВ ПОХОВАНИЙ НЕ НА БАЙКОВОМУ ЦВИНТАРІ...

У південно-західній частині Києва міститься урочище Байкова гора, на якій і поруч з якою виникли: Байкове кладовище, хутір Байкова, вулиця Байкова, Байковий гай, Байків міст, Байків яр, поселення Байкової гори (Забайков'я). Отже, низка Київських топонімів пов'язана з якимось Байковим (чи Байковими).

Шукати матеріали про невідомого Байкова я почав значно раніше, ніж вийшов з друку енциклопедичний довідник „Київ". У ньому йдеться про те, що назви гори, хутора та кладовища пов'язані з генералом П. Байковим, якому „місцевість цю було подаровано за заслуги перед Вітчизною". Як виявилося, ці дані не зовсім точні.

Річ у тому, що дореволюційні та сучасні довідково-інформаційні матеріали про Київ ніяких відомостей про Байкова (чи Байкових) на містили. Тож, щоб знайти істину, потрібні були роки. Вивчено силу-силенну архівних матеріалів, книжок, давніх газет та журналів, опитано багато старожилів, заведено численне листування.

Я почав складати родовід дворян Байкових, які в давнину розселилися в центральних губерніях Російської імперії й дали країні воєвод, прокурорів, дипломатів, мандрівників, учених, але найбільше — військових.

За однією версією Байкови походять від Буя Доброгаста — воєводи в Перемишлі наприкінці XIУ століття, який у цей час з синами Іваном та Романом виїхав нібито до Московського князя на службу.

Можливо, предка Байкових слід шукати

Поручник Байков.
Репродукція з книжки „История лейб-гвардии Финляндского полка" (Спб., 1846)

серед сподвижників воєводи Бобрика, що в 70-х роках XIV століття виїхав з Галицько-Волинського князівства. Серед учасників Куликовської битви 1380 року названо М. Байкова, ім'я якого трапляється в деяких списках „Сказания о Мамаевом побоище" і „Задонщины". (Див.: Каратеев М. Из нашего прошлого. Исторические очерки. – Буэнос-Айрес, 1968).

Отже, є підстави вважати рід Байкових українського походження.

Та повернімось до нашого героя... Вивчаючи матеріали з історії Вітчизняної війни 1812 року, я звернув увагу на те, що в багатьох працях згадується про захоплення росіянами в битві під Красним маршальського жезла Луї Даву та частини особистої канцелярії Наполеона. Про те, як саме це сталося, я випадково дізнався з книжки А. Маріна „Краткая история лейб-гвардии Финляндского полка" (Спб., 1846), де розповідається про подвиг штабс-капітана Сергія Байкова, пов'язаний із цим жезлом, наведено біографічні відомості про нього, але тільки до 1830 року. А може, це той Байков, якого шукаю я?!

У документах початку XIX століття значиться кілька офіцерів на прізвище Байков, серед них — „Байков-1", „Байков-2", але без ім'я та по батькові.

У Москві на мармурових плитах знищеного вже за радянської влади храму Христа Спасителя були описані битви Вітчизняної війни 1812 року та зазначені прізвища нагороджених орденом св. Георгія Побідоносця. Серед них згадувались чотири офіцери Байкови: полковник, штабс-капітан та два поручники, з яких одного вбито. На жаль, усі прізвища без ініціалів.

Пошук тривав. У збірнику про всіх кавалерів ордена св. Георгія за 140 років (1769–1909) я знайшов відомості про двох Байкових із названих у храмі Христа Спасителя — полковника-артилериста Івана Васильовича та лейб-гвардії штабс-капітана Фінляндського полку Сергія Васильовича. Стало ясно, хто такі „Байков-1" та „Байков-2". З ювілейних видань до 40-річчя, 75-річчя та 100-річчя Фінляндського полку видно, що це брати Іван та Сергій Васильовичі, які служили в полку. Третім Байковим із зазначених на мармурі храму Христа Спасителя виявився Петро Іванович Байков (це він названий в екциклопедичному довіднику „Київ") — пізніше організатор поштових державних служб Грузії, чоловік небоги Шаміля — Фатіми (після хрещення Марії Єгорівни). Про нього я дізнався з особистого архіву правнука П. Байкова по матері — жителя Києва інженера В.Ячницького.

Петро Іванович не міг бути „київським" Байковим, бо після Вітчизняної війни жив у Грузії, де й помер, але інші два Байкови мали збіжні біографічні дані: обидва — учасники Вітчизняної війни, обох нагороджено орденом св. Георгія IV ступеня та почесною золотою зброєю „За хоробрість", обидва дослужилися до звання генерал-майора і обидва померли в 1848 році! Який з них „київський"?

Прізвище генерал-майора Байкова названо в списках членів київського Благодійного товариства (1834 р.). А ось документ 1831 року про те, що генералові Байкову належить хутір Либідь, а на плані цього хутора (1834 р.) стоїть підпис власною рукою Байкова. Та знову ж таки відсутність ініціалів відтягувала розв'язку загадки.

Нарешті – жадана знахідка. В архівній теці під назвою *„Дело относительно отдачи в содержание с торгов казенного хутора Хотовской области за речкою Лыбедь состоящего"* подано опис усіх земель хутора Байкова і зазначено, що будівлі здійснено *„коштом генерал-майора Сергея Васильевича Байкова"*.

С.Байков народився у 80-х роках XVIII століття в сім'ї офіцера, який загинув у Фінляндії в 1790 році під час війни зі Швецією. У 1806 році закінчив І-й Кадетський корпус, де навчалися і його предки. Війну 1812 року С.Байков зустрів у чині штабс-капітана. Під Бородіним став кавалером ордена св.Анни II ступеня з діамантами, відзначився в битві під Красним 8 листопада 1812 року, після чого фельдмаршал Кутузов доручив йому відвезти трофейний жезл Даву до Петербурга. 14 листопада Байкова в Зимовому палаці прийняв Олександр І. Розчулений самодержець віддав героєві власного ордена св. Георгія IV ступеня, що його зняв із себе, і водночас привітав із чином капітана (цей орден давав право на черговий чин) та подарував 100 червінців, а жезла

Олександр I вручає орден С.Байкову. Репродукція з книжки „История лейб-гвардии Финляндского полка" (Спб., 1846).

наказав покласти на схов до Казанського собору.

По закінченні наполеонівської кампанії С. Байков і далі служив. Бачимо його учасником російсько-турецької війни 1828–1829 років. Тяжко поранений у голову, він півроку лікувався в київському шпиталі, а по війні назавжди оселився в Києві, вийшов у відставку, мешкав на Печерську, у власному будинку, а за річкою Либідь купив собі земельну ділянку, яка дістала назву „хутір Байкова", (розташований між кладовищем та урочищем Протасів Яр у районі нинішньої трикотажної фабрики).

З того хутора поширилась назва на навколишню місцевість. Так, поблизька гора дістала назву „Байкова гора", кладовище на ній – „Байкове кладовище", міст на дорозі до кладовища – „Байков міст", глибокий яр – „Байков яр", вулиця, яка поділила кладовище на Старе й Нове, пізніше одержала назву „вулиця Байкова", а лісовий гай – місце народних гулянь – „Байковий гай". Частина Байкової гори – це колишня „околиця Байкове", або „Забайков'я" – поселення, що виникло десь у середині минулого століття.

Помер С.Байков 19 червня 1848 року в Петербурзі, де й похований. А землю його, за наказом Миколи I, було передано Військово-інженерному відомству. Нині з назв, пов'язаних з ім'ям генерала Байкова, залишилися чотири – вулиця, кладовище, гора та яр. Інші з міської топономіки зникли.

Михайло РИБАКОВ,
учитель Київської СШ № 127,
керівник краєзнавчого гуртка

ВУЛИЦЯ НА ЧЕСТЬ МІНІСТРА УНР

Житомир славиться багатьма видатними людьми. У цьому місті народилися, мешкали, вчились і працювали вчені й письменники, мистці й громадсько-політичні діячі. Одним з них був учень колишньої першої житомирської хлоп'ячої гімназії Іван Фещенко-Чопівський – згодом відомий діяч українського визвольного руху, міністр Української Народної Республіки, професор металознавства, життя якого трагічно обірвалося в сталінських таборах на Соловках.

Донедавна загал житомирців нічого не знав про І.Фещенка-Чопівського, хоч він і уродженець Житомирщини – містечка Чуднова, а його рід відомий у нашому краї з часів гетьманщини й дав назву містечкові Чоповичам Малинського району. Це була одна з тих постатей, яку силоміць більшовики викреслили зі сторінок нашої історії.

Проте завдяки старанням земляків це ім'я знов повернулося до нас. Спочатку з ініціативи письменника Валерія Шевчука (уродженця Житомирщини) газета „Житомирський вісник" видала книжку спогадів І.Фещенка-Чопівського „Хроніка мого життя". Її надала видавцям його дочка – Ірина Чопівська (Богун), яка живе в Польщі. Потім житомирські краєзнавці Георгій Мокрицький та Руслан Кондратюк виявили низку важливих документів у місцевому архіві, а на одному з кладовищ міста віднайшли й могилу батька І.Фещенка-Чопівського.

Після виходу в світ книжки заступника голови науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині Георгія Мокрицького, який є одночасно й заступником голови комісії з топоніміки міськвиконкому, народилася ідея назвати ім'ям видатного земляка вулицю, на якій той мешкав, коли вчився в гімназії. Тим більше, що вже були відомі адреси його мешкання.

Відтак вулицю Паризької комуни в Житомирі перейменовано на вулицю Фещенка-Чопівського. На церемонії відкриття пам'ятної дошки на честь цієї події були присутні дорогі гості: Ірина Чопівська, його внук Юрій, онука Лідія, невістка Софія.

Утім, відкриття вулиці Фещенка-Чопівського в Житомирі – аж ніяк не одноразовий захід. Це лише одна ланка в цілому ланцюгу довгострокових заходів, що їх уживають місцеві краєзнавці в плані діяльності комісії з топоніміки міськвиконкому, яка ось уже протягом 10 років намагається оптимізувати топонімічний ландшафт міста. Вони виходять з концепції вдосконалення топонімічного простору Житомира, що її розробив Георгій Мокрицький. Основні принципи цієї концепції такі: відсутність будь-яких політичних мотивів у номінаційній (назвотворчій) діяльності, історичність назв, зв'язок їх з даною місцевістю.

Завдяки реалізації цих принципів на карту Житомира вже повернулися імена видатних земляків: академіка Олександра Клосовського, адмірала Щастного (першої жертви „червоного терору”), просвітителя й метеоролога Михайла Кудрицького та багатьох інших. З’явилося просто чимало гарних назв там, де виростають нові мікрорайони.

Михайло КСЕНЕВИЧ,
головний архітектор Житомира,
член Товариства дослідників Волині

На світлині:
гості з Америки Юрій Фещенко-Чопівський,
його сестра Лідія та мати Софія
на відкритті пам’ятної дошки на вулиці Фещенка-Чопівського
в Житомирі (вересень, 1992 р.).
На другому плані – мер міста Житомира Анатолій Фесенко.

На пам’ятній дошці написано:
„Вулиця Фещенка-Чопівського.
Названа на честь І.А.Фещенка-Чопівського (1884–1952).
Професора, державного діяча Української Народної Республіки,
уродженця Чуднова.
Жив на цій вулиці під час навчання в першій житомирській чоловічій гімназії.
Встановлено на кошти банку „Полісся”.

Світлина ***Сергія ГЛАБЧУКА***

З ЧИСЛА „НЕБАЖАНИХ ОСІБ"

Іван Гончар пішов із життя так, як і жив – красиво. Піднявшись над велелюдним натовпом, укритий за старовинним козацьким звичаєм червоною китайкою, він проплив востаннє вулицями рідного Києва, оплакуваний тисячами своїх співвітчизників. Умиротворене смертю обличчя і ледь вловима, неповторна усмішка свідчили, що ця людина з чистою совістю виходила на вічний спочинок. Лише порізане зморшками високе чоло нагадувало, скільки довелося пережити нашому великому землякові на важких життєвих перехрестях.

Цією публікацією вшановуємо річницю смерті члена Президії Всеукраїнської спілки краєзнавців, ревного хранителя національно-культурних традицій українського народу Івана Макаровича Гончара.

Для тих, хто прощався з Іваном Гончарем під високим склепінням Володимирського катедрального собору, все виглядало урочисто й скорботно. Море полум'яніючих живих квітів, знайомі обличчя відомих державних діячів, майстрів культури, учених . . . Так проводжають востаннє тих, хто за життя став духовним поводирем, сумлінням нації. Але яким непростим і тернистим був шлях Івана Гончара до всенародного визнання.

Переглядаючи колись суворо засекречені документи найвищого політичного керівництва, Комітету державної безпеки, переконуємось, що протягом останніх трьох десятиліть життя І. Гончар належав до числа „небажаних осіб", які завдавали чимало клопоту апологетам тодішнього режиму.

І чого, здавалося на їхній погляд, не вистачало Іванові Гончару? Відомий скульптор, заслужений діяч мистецтв України, автор блискучих портретів композитора Миколи Лисенка, письменника Олеся Гончара, поета Андрія Малишка, творець пам'ятника Максимові Горькому в Ялті, переможець багатьох творчих конкурсів . . . Замовлень – дай Боже виконати. Аж ні, заходився збирати всякий „мотлох" і створювати музей, переконувати всіх і кожного у винятковому значенні цієї культурницької праці.

Голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко не раз повідомляв ЦК КП України, Міністерство культури, Спілку художників України про те, що „приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І.М.Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів"[1].

Збирати докази такої „антирадянської націоналістичної діяльності" було не важко. Вистачало переглянути саму книгу відгуків, щоб переконатися, як впливає самобутня експозиція на формування такої небажаної тоді національної самосвідомості. „У цьому

чудовому храмі українського мистецтва, – писала у своєму відгуку Надія Світлична, – зібрано стільки людської душі, що хочеться низько вклонитися невтомному Іванові Макаровичу. Прикро стає за багатьох земляків, які забули батьківську мову і давні традиції України. 1 червня 1963 р."[2].

Мине багато років і активний учасник дисидентського руху, в'язень радянських концентраційних таборів, Надія Світлична, перебуваючи далеко від батьківщини, згадуватиме про свої враження від музею, який став для неї символом духовного відродження нації.

Скільки намагалися говорити з Іваном Гончарем, скільки рекомендували передати колекцію до державних музеїв, скільки умовляли, погрожували – однак не зрікся він справи, якій присвятив себе.

Роз'їжджаючи по українських містах і селах, збираючи унікальні зразки народного мистецтва, бачив, як унаслідок людської байдужості, руками місцевих партійних і радянських керівників нищаться унікальні пам'ятки історії та культури. Занедбані, з потемнілими банями церкви, понищені вівтарі свідчили про тяжку хворобу українського радянського суспільства. Совість художника і громадянина не дозволяла пройти повз ці кричущі факти безпам'ятства і безкультур'я.

Після однієї з експедиційних поїздок по західних областях України І.Гончар звернувся до уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Г.Пінчука щодо відновлення церков у селах Вижниці Вижницького району Чернівецької області та Охлопові Горохівського району Волинської області. У своєму клопотанні І.Гончар заручився підписами тисяч віруючих, однак усі його зусилля виявилися марними. Ще більше, інформація про „негідний вчинок" відомого скульптора, який зв'язався з „релігійними фанатами", надійшла секретареві ЦК КП України А.Д.Скабі, який доручив своєму апаратові розібратися з „зарвавшимся мистцем"[3]. А тут ще випадок з пам'ятником Шевченкові в селі Шешорах . . .

У травні 1965 року в Шешорах Косівського району Івано-Франківської області з ініціативи голови місцевої сільської Ради Михайлюка було створено комітет для відновлення пам'ятника Т.Шевченкові, встановленого ще в 1914 році й зруйнованого під час війни. Цей комітет доручив І.Гончару створити погруддя Кобзаря.

На думку членів комітету, відкриття пам'ятника Т.Шевченкові в Шешорах мало перетворитися на торжество української культури, свято повернення до багатовікових традицій рідного народу. Саме з цією метою 8 серпня 1965 року прибули на Косівщину син Івана Франка Тарас, член Спілки письменників Юрій Назаренко, диктор українського радіомовлення Тетяна Цимбал, журналіст В'ячеслав Чорновіл, хор „Гомін".

Налякане місцеве начальство, побачивши в таких заходах демонстрацію націоналістів, у день відкриття пам'ятника виставило міліцейські пікети, які завертали автомашини й потоки людей, що прибували на шевченківське свято.

Ганебна акція органів влади в Шешорах викликала глибоке обурення української інтелігенції, мала негативний відгук далеко за межами України.

Проте найвище політичне керівництво не тільки не дало належної оцінки діям косівських безбатченків, а навпаки, посилило репресії проти організаторів та учасників цього культурного заходу. ЦК КП України доручив парткомам, Спілці художників і Спілці письменників обговорити „негідну поведінку" комуністів – скульптора І.Гончара, члена СПУ Ю.Назаренка, а партійній організації „Робітничої газети" – журналіста А.Кореневича. Дорогою ціною розплатився за участь у мітингу В'ячеслав Чорновіл, якого на вимогу загальних зборів працівників комсомольської газети „Молода гвардія" було звільнено з роботи[4].

Після історії з пам'ятником у Шешорах ім'я Івана Макаровича Гончара було в забутті. Його безжально викреслювали зі шпальт газет, знімали з уже підготовлених до випуску теле- й радіопередач. Саму згадку про І.Гончара вважали чи не державним злочином.

Саме тому як свідчення про зняття опали з невтомного збирача народних скарбів сприйняла інтелігенція України вихід на екрани Києва та області документального фільму „Соната про художника". Однак, відразу після

прем'єри почувся окрик з Київського обласного комітету партії. „Фільм, що поставлений на Українській студії хронікально-документальних фільмів у 1967 році режисером В.Шкуріним за сценарієм В.Костенка, – повідомляв ЦК КПУ керівник столичної партійної організації В.Цибулько, – позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі містить розповідь про скульптора Івана Гончара, який допускає націоналістичні збочення, за що у свій час виключений з членів КПРС. Головним об'єктом зображення у фільмі є приватне зібрання старовинних, переважно побутово-релігійного характеру цінностей, яке Іван Гончар намагався використовувати для поширення націоналістичних поглядів"[5].

Бюро Київського обкому партії, розглянувши питання „Про кінофільм „Соната для художника", рекомендувало зняти стрічку з прокату, а всіх причетних до створення і випуску її на екран, притягнути до суворої партійної відповідальності.

Гортаємо одну за одною підшивки документів. У них – кожний крок, а відтак – усе життя Івана Гончара – людини, яка повстала проти геростратів української культури і здобула перемогу в ім'я сучасників. В ім'я нащадків.

Олег БАЖАН,
викладач Полтавського педагогічного інституту

Примітки

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 183. – Арк. 177.

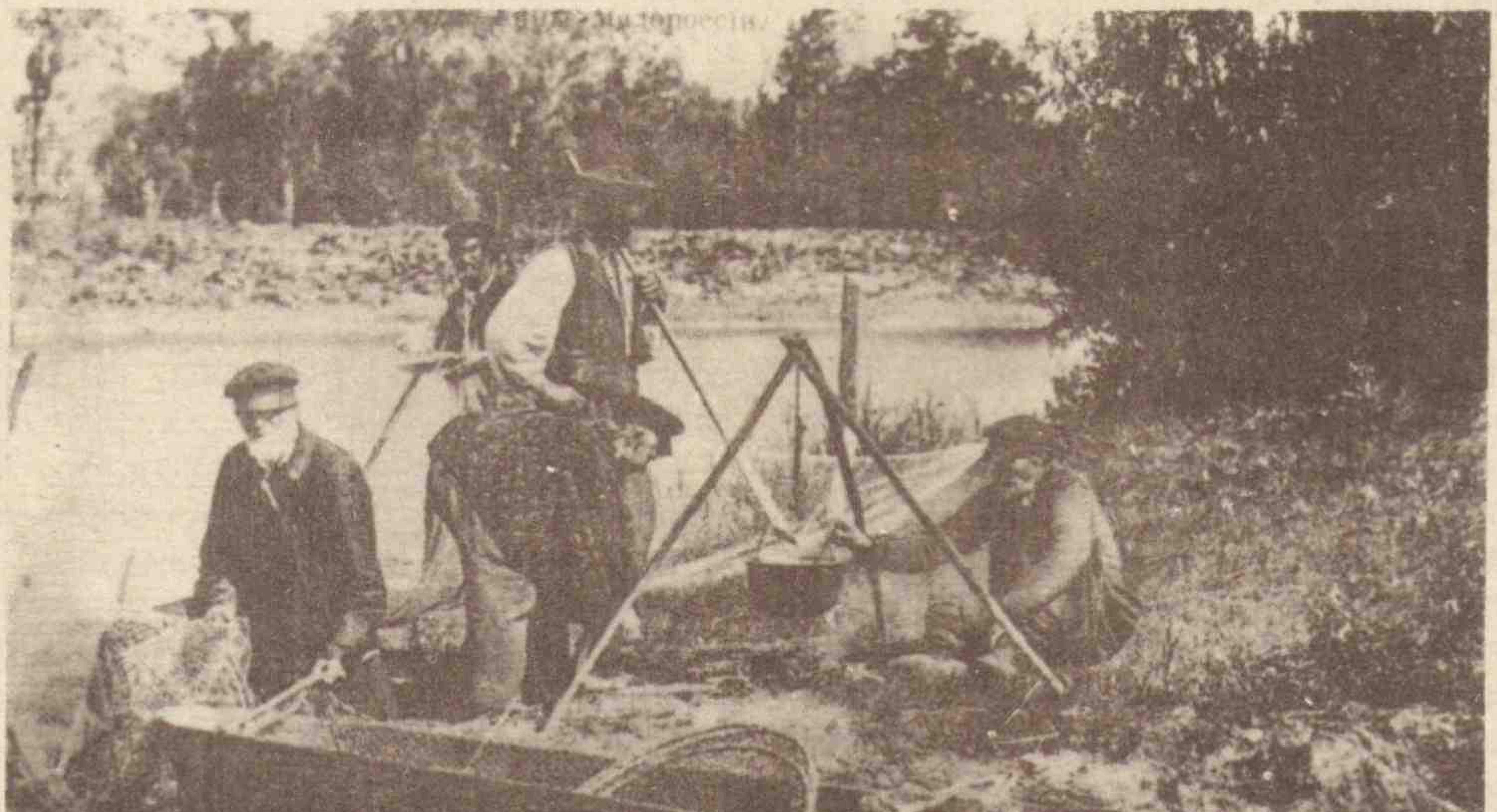
[2] Ясиновський В. Дім, де відроджуються серця // Неопалима купина. – 1993. – № 2. – С. 93.

[3] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2403. – Арк. 141–143.

[4] Там само. – Оп. 24. – Спр. 5998. – Арк. 41–44.

[5] Там само. – Оп. 25. – Спр. 869. – Арк. 44–45.

ДАВНЯ СВІТЛИНА

Рибалки на березі річки.
Полтавська губернія. 1915 р.

МОНАСТИРІ СУМЩИНИ – ОСЕРЕДКИ МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ

Як і скрізь в Європі, монастирі в Україні, на Сумщині зосібна, були не лише релігійними центрами, а й осередками культури в найширшому розумінні – культури рільництва, садівництва, освіти й книжності, малярства і архітектури, золотарства і гаптування тощо. З монастирями пов'язано чимало місцевих мистецьких шкіл. Вивчення культурного спадку монастирів дає можливість з'ясувати єдність української культури від Дону до Сяну, від Криму до Берестя й Більська, оскільки раз у раз трапляються аналогії, паралелі, а то й тотожні форми в явищах церковного мистецтва різних, часто дуже віддеглих один від одного країв – Сіверщини і Галичини, Слобожанщини і Поділля та Волині і т.д. Це побільшує вагу культурних врат останніх 75 років, коли спалено монастирські книгозбірні й архіви, перетоплено мистецькі вироби з металу із збірок монастирських ризниць, порубано іконостаси, висаджено в повітря храми. Лише поодинокі речі заціліли в незакритих більшовиками церквах, а також у музеях та приватних збірках. Тож ми ніколи вже не зможемо, навіть подумки, відтворити тієї великої культурної цілісності, яку мали щастя досліджувати наші попередники.

Зверхньо-нігілістичне й вороже ставлення комуністичної „науки" до церковної історії, культури та їхніх пам'яток тяжко позначилося й на мірі вивченості, і на самій збереженості цих пам'яток. До того ж в Україні ідеологічний гніт завжди був подвійний. Через це донедавна спроби фіксації, вивчення, взяття під державну охорону монастирських комплексів влада розглядала в кращому разі як прояви ретроградних настроїв, а в гіршому – як „український буржуазний націоналізм". Такими були стандартні звинувачення проти С.Таранушенка, Ф.Ернста, П.Жолтовського, Г.Логвина та інших дослідників. Саме тому з восьми більш-менш збережених монастирських комплексів Сумщини до 1988 року під охороною держави перебували лише три. За останні шість років справа зрушила, проте й досі заціліли споруди відомої Глинської пустині не стоять на державному обліку як пам'ятки архітектури та історії.

З цим-таки державним нігілізмом пов'язане й сучасне використання монастирів: в'язниці, божевільні, подекуди – просто пустки...

Ситуація з монастирями в Сумській області має певні особливості. Ця область утворена об'єднанням периферійних прикордонних теренів двох історико-етнографічних країв: Сіверщини і Слобожанщини. Тут немає найдавніших – часів Руси-України монастирів. Оскільки першою була заселена Сіверщина, то відповідно тут містяться найдавніші монастирі Сумської області, до яких належать Глухівсько-Петропавлівський (1230) та

Софроніївський (1405). Слобожанська частина Сумської області, колонізована лише в середині XVII століття, найдавнішим своїм монастирем може вважати Охтирський Троїцький (1654).

Теперішній рівень наших знань дає підстави говорити про 11 монастирів Сумщини, які були мистецькими осередками. Для всіх них характерне те, що з ними не пов'язані славетні школи, бо всі ці обителі були провінційними й не йшли в порівняння з Києво-Печерською лаврою, Свенським, Новгород-Сіверським Спаським чи Чернігівським Троїцько-Іллінським монастирями. Проте в регіональному вимірі роля їх була дуже значна.

З-поміж 11 монастирів 7 належить до Сіверської половини Сумщини:

1. Глухівсько-Петропавлівський монастир поблизу села Будищів Глухівського району. Заснований (за переказами) 1230 року.

2. Софроніївський (Мовчанський) монастир поблизу села Нової Слободи Путивльського району. Заснований 1405 року.

Гамаліївський монастир початку XVII ст., нині – тюрма
Світлина Олександра РАНЧУКОВА

3. Глинська пустинь поблизу села Соснівки Глухівського району. Заснована в другій половині XVI століття.

4. Святодухів монастир у Путивлі. Заснований у другій половині XVI століття.

5. Мовчанський монастир у Путивлі. Заснований близько 1590 року.

6. Успенський монастир у Глухові. Заснований 1670 року.

7. Гамаліївський (Харлампіїв) монастир у селі Гамаліївці біля Шостки. Заснований 1702 року.

Решта – це слобожанські монастирі:

1. Охтирський Троїцький монастир поблизу села Чернеччини Охтирського району. Заснований 1654 року.

2. Сумський Успенський монастир поблизу села Токарів Сумського району. Заснований 1658 року.

3. Сумський Йоано-Предтеченський монастир на Луці. Заснований 1687 року.

4. Свято-Дмитрівський монастир у селі Рясному Краснопільського району. Заснований 1869 року.

З цього переліку видно, що монастирські ансамблі краю, засновані в широкому хронологічному засягу (1230–1869), зосереджувалися довкола найвизначніших історичних міст – Глухова, Путивля і Сум.

Стан збереження цих комплексів такий:

від споруд Успенського монастиря в Глухові й Сумського Йоано-Предтеченського монастиря не лишилося нічого;

від Охтирського Троїцького й Сумського Успенського монастирів зосталися тільки дзвіниці;

Святодухів і Мовчанський монастирі в Путивлі збереглися майже цілком; меншою мірою зберігся ансамбль Гамаліївського монастиря;

від інших монастирів більшою чи меншою мірою збереглися комплекси споруд, за винятком монастирських соборів.

Із названих вище 11 монастирів 3 були жіночими: Глухівський Успенський, Святодухів у Путивлі та Сумський Йоано-Предтеченський. Гамаліївський спершу теж був жіночий, а 1733 року його було перетворено на чоловічий. Решта монастирів були чоловічими.

Посвячення монастирів свідчить про значне поширення на цих теренах Богородичного

культу: з 11 монастирів 6 соборних храмів були пов'язані Богородичними празниками (Різдва Богородиці й Успіння Богородиці).

Тут працювали видатні митці. Більшість з них лишилися в історії безіменними. Наразі відомо лише, що сучасний образ Мовчанського монастиря в Путивлі постав завдяки творчості архітекта й інженера Онисима Радишевського в 1621 році та Матвія Єфимова наприкінці XVII століття. Цей останній збудував також ансамбль Глухівсько-Петропавлівського монастиря (1693–1697).

З монастирями Сумщини пов'язана творчість славетного осташківського різьбяра Сисоя Шалматова (Охтирський Троїцький монастир). Окрім іконостаса монастирського собору (1755–1760) він створив чудові барокові іконостаси в Мгарі, Лохвиці, Ромнах, Полтаві.

Маляр Яким Глинський на замовлення гетьмана І.Скоропадського розписав іконостас собору Гамаліївського монастиря та виконав „парсуни" – ктиторські портрети подружжя Івана й Анастасії Скоропадських (1729–1732).

Сумський Успенський монастир був іконописним осередком, де розгорталася творча діяльність славного на Слобожанщині майстра ієродиякона Іллі. Він народився 1672 року в Лебедині, навчався в Києві, був пострижений у ченці ігуменом цього монастиря Ждановичем. Серед його авторських творів відомий лише живопис іконостаса в селі Бездрику.

З усіх монастирів Сумщини лише один був свого часу мистецьким центром всеукраїнського значення. Це – Глухівський Успенський жіночий монастир, яким керувала Марія-Магдалина Мазепина, мати великого гетьмана. Цей монастир, як і Київський Вознесенський, відомий як осередок гаптарства. Деякі глухівські гапти збереглися в музейних збірках. Після знищення обох монастирів – глухівського й київського, традицію продовжив Київський Фролівський жіночий монастир. Решта були мистецькими осередками суто місцевого значення. Так, Мовчанський монастир відзначався майстрами, які робили чудові кахлі (деякі з їхніх виробів збереглися на восьмерику монастирської дзвіниці).

Більшість монастирів являли собою центри вельми потужних і своєрідних архітектурних шкіл. У цьому розумінні вирізняються обителі Глухова й Путивля (дві цілком своєрідні школи), Гамаліївський монастир (неповторна праця невідомих майстрів). В архітектурних творах Охтирського монастиря вбачається сильний вплив Харківської архітектурної школи, а Софроніївського монастиря – безпосередній вплив Києва. Натомість споруди Глинської пустині цілковито належать до кола російської провінційної архітектури.

Споруди більшості монастирів – яскраво новаторські, неповторні, тож ці архітектурні школи заслуговують на ґрунтовне вивчення.

Протягом XVII–XIX століть роля монастирів як мистецьких осередків поступово занепадає. Найзначнішою вона була в XVII – першій половині XVIII ст., поступово переходячи до світських осередків. Проте аж до 1918 року не зменшувалося значення мистецьких збірок монастирів. Найвидатніші мали Путивльські монастирі: Мовчанський, Святодухів (перетворений 1770 року на міський Спасо-Преображенський собор), Софроніївський, а також Гамаліївський монастир. Тут було представлено різьблення, малярство, золотарство, порцеляну, рукописи, стародруки, гапти, лапідарії. З усього цього найкраще збереглися старожитності в Путивлі – іконостас Святодухівського собору, надгробні плити, люстра тощо.

У зв'язку з викладеним постає, на нашу думку, потреба в комплексному історико-культурному вивченні всіх монастирів; виявленні, інвентаризації та оприлюдненні мистецьких цінностей, що належали їм; створенні комп'ютерного банку інформації про пам'ятки церковного мистецтва, які перебувають у державних та громадських музеях, приватних збірках і церквах; внесенні до Державного реєстру національного культурного надбання всіх дотепер збережених архітектурних і мистецьких творів, що входили до складу монастирських комплексів; розробленні програми належного загосподарення монастирських комплексів із забезпеченням їх містобудівної охорони; створення фахових служб охорони й реставрації пам'яток при органах церковного управління (на рівні Сумської і Глухівської єпархій); підготовка й видання монографії та альбому про монастирі Сумщини.

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ,
архітект

РЕМІСНИКАМИ СЛАВИЛОСЯ СМІЛЕ

Нещодавно до редакції нашого часопису одна з читачок принесла рукопис. „Сміле. Історія села" – така назва праці, написаної, як зазначалося в підзаголовку, „в 1965–1970 роках учителем історії Миколою Трохимовичем Москальцем". Майже сорок років учителював він у Смілівській середній школі, що в Роменському районі на Сумщині. І збирав матеріали про минуле рідного села. Друкуємо один з розділів праці нині вже покійного автора (помер у 1984 р.). Нехай ця публікація буде своєрідною даниною пам'яті прекрасній людині, невтомному краєзнавцеві.

У другій половині XIX століття, особливо після реформи 1861 року, капіталістичні форми виробництва дедалі більше проникали в сільське господарство й промисловість. Розвивалися ремесла, промисли й торгівля, витісняючи хліборобство. Державним селянам біля Смілого було виділено всього по 3/4 десятини. Решта земельних наділів була за 17 верст у напрямку до села Дмитрівки. І цими віддаленими, занадто виснаженими ґрунтами селяни вважали за краще не користуватися. Майже за безцінь вони здавали їх в оренду сусідам. 1898 року в Смілому було 87 безземельних дворів (17%) і 81 – що мали до однієї десятини (16%). У 138 було від однієї до трьох десятин (27%), у 123 – від трьох до шести (24%) і в 77 – понад шість десятин (15%).

Більшість населення ремісникувала, тож свої ґрунти здавала в оренду, і не тільки поблизу Дмитрівки, а й біля Смілого. Лише невелику частину смілівців становили хлібороби. Межею землеволодіння, від якої починається розклад і занепад його, у Смілому вважали п'ять–шість десятин на двір. „Хто має чотири–п'ять десятин поля, той уже не займатиметься ткацтвом", – казали ткачі. Орендна плата за одну десятину землі дорівнювала 15 карбованцям. Бідні ремісники працювали й на землі. Багато хто з них мусив іти на заробітки в Чорномор'я, Таврію, Катеринослав.

1897 року в Роменському повіті з 5977 майстрів різного фаху на Сміле припадало 4600. З них 49,7% уже не ходили коло землі. Серед таких було близько 200 кравців, 300 чоботарів, 260 ткачів, 140 кушнірів, 50 теслярів, 30 бондарів, 35 чинбарів, 12 ковалів, 10 шаповалів, 15 лимарів, 20 склярів, 10 візників, 8 цегельників, 13 пічників, кілька лудильників, позолотників, канатників та інших – усього 1120 різних майстрів.

Поряд із ремісництвом і кустарництвом виникло в цей період кілька невеликих промислових підприємств. На приватних цегельні, салотопні, миловарні та черепичному заводі працювало по кілька найманих робітників. Крім того, 1885 року було 59 вітряків, сім маслоробень, свічкарня. Миловарня, що

належала Г.Дяченкові, за рік виготовляла 500 пудів мила на суму 2000 карбованців. Тут працювало два найманих робітники. Найбільшим підприємством був черепичний завод із річним оборотом 1000 карбованців. Ним відало Полтавське губернське земство.

Засновником возного й колісного промислів вважали Школяренка.

Підприємці й ремісники виробляли продукцію більше на продаж, ніж на замовлення. А де продаж, там і кредит. У 1895 році при волосній управі було відкрито кредитно-ощадну касу. Річний оборот її в 1905 році становив 10275 крб.

Крім кредитування через волосну кредитно-ощадну касу, практикувалося ще й приватне кредитування. На Протасівці кілька козаків давали в позику до 10 000 крб. Проте були в Смілому й лихварі, які могли позичити під процент лише до 1000 крб. Причому позика на слово майже виключалася. Часто кредит давали під заставу хліборобських знарядь з правом користуватися ними. Великим кредитором у Смілому був І.Мохиня. Кредит на півроку коштував 15 копійок за 1 карбованець, на десять місяців – 25 копійок за 1 карбованець.

Форми визиску працівників були різні: багаті майстри експлуатували робітників, наймитів, місцеві кредитори й скупники – незаможних смілівців, батьки – своїх дітей. Ткачі брали в найми переважно учнів. Я.Деревенко мав одну двадцятирічну наймичку. За працю вона діставала харчі, а також 18 карбованців на рік, сорочку та хустину. Учні зовсім не одержували плати.

Робочий час наймитів не обмежувався. Ось чому здебільшого наймити довго не жили в хазяїв, а подавалися на заробітки в Причорноморський степ. Чоботар Кумейко наймав трьох–чотирьох робітників. До десяти наймитів працювало на купця другої гільдії Оноприєнка. На гуртового скупника Литовку трудилося шість дворів, а на скупника Майбороду – 20.

Промовиста історія трапилася 1880 року. Духівництво хотіло купити й установити на одній із церков дзигаря із дзвоном. Але потім багатії відмовилися од цього наміру: мовляв, коли годинник дзвонитиме, наймити працюватимуть лише певний час – „до дзвону дзигаря".

Особливо тяжке матеріальне становище було в багатодітних родин. Дружина Ситника скаржилася на те, що в неї багато малолітніх дітей, важко їх утримувати, й казала: „Якби ж, нарешті, закон вийшов, щоб тільки десятому дозволяти одружуватися".

З домашнього ремесла найбільш розвивалося ткацтво. У 1880 році 150 ткачів виготовили 450 тисяч аршинів рядовини, 60 – виткали 54 тисячі аршинів полотна, 50 – 30 тисяч аршинів сукна. Крім рядовини, виготовляли плахти, окрайки, килимки. Тільки в роки Кримської війни ткачі постачили для потреб російській армії тисячу пудів рядовини.

Рядовину виробляли десяти сортів: сіру, білу, смугасту, звичайну, смугасту на замовлення, рядовину в сосонку, парусину тощо.

Ткали рядовину переважно на Чуднівцях і Заріччі. Ткача Е.Гаркавого вважали багатим. Ткачі В.Басараб та Ю.Бакай були бідні (перший мав лише І десятину землі, а другий був зовсім безземельний). Здебільшого ткали всі члени сім'ї. Наприклад, у ткачів Кулибабок працювали на чотирьох верстатах: господар, два сини й невістка. Вони робили бавовняні рушники. Уміння виготовляти такі рушники зберігали в Смілому в таємниці. (Один із синів Кулибабки був у Кролевці в солдатах і там навчився робити їх. Проте ткання кролевецьких рушників у Смілому не поширювалося. Хотіли, щоправда, налагодити виробництво таких рушників скупник рядовини Сікал і місцевий торгівець Оноприєнко, та Роменське повітове зібрання відмовило їм у цьому).

Був на Протасівці й ткач І.Овсійко-Лебідь, який на все Сміле уславився тим, що, як казали, на ткацькому верстаті виткав собі штани (виготовляв незшивну трубчасту тканину). Ткачі працювали по своїх хатах на дерев'яних верстатах, виносячи їх тільки на свята та влітку. Було в хаті по два-чотири верстати, вони стояли там тісно, що навіть важко було до них підійти. Коли вся родина бралася до роботи, то скидалася на птахів у клітках. Отак, згорблені, у запорошеному, зі слабким освітленням приміщенні, без повітря просиджували ці люди з раннього ранку до пізнього вечора шість днів на тиждень. Діти з шестирічного віку були весь час зайняті суканням цівок. Усі ткачі скаржилися на ядуху, особливо в старості, кашель, хвороби очей. Унаслідок сидячого способу життя вони не мали апетиту, терпіли від поганого травлення.

Протягом року ткач працював щонайменше 225 днів. А рядовинник Катревич, наприклад, запевняв, що він віддавав ткацтву 250 днів

Робочий день ткачів улітку тривав від світання до смеркання, а взимку – ще й удосвіта, години за дві–три до світанку, та ввечері при світлі, тобто 14–16 годин на добу. А якщо було замовлення, ткачі працювали цілу добу. Один ткач розказував, як він пересилював свій сон, не відриваючись од верстата, а лише схиливши на нього голову. Спросоння йому здавалося, що він і далі працював, і в нього сіпалася то одна, то друга рука.

Тільки в ткача В.Ситника, що оселився на околиці містечка, була своя хата міського типу. У нього працювали наймити. Секрет виробництва бавовняних рушників він нікому не розголошував. На нього дивилися із заздрістю й повагою. А ткач С.Гаркавий, у якого в хаті стояли два верстати, за свою рядовину на Роменській виставці дістав похвального листа.

Самі майстри казали, що поганенької „базарної" рядовини протягом дня ткач може, не дуже напружуючись, виткати 30, а більш стараючись – й 40 аршинів. У кращого ткача, який працював 200 робочих днів протягом року, виходило по 18 аршинів рядовини на день, а парусини – пересічно 15 аршинів; у гіршого – 12 аршинів, тобто відповідно 3600, 3000, 2400 аршинів за робочий сезон. Старий Саєнко виробляв лише 500 аршинів за рік, а ось ткач Федоренко – 35 шматків рядовини по 70 аршинів і 20 шматків парусини по 65 аршинів (усього 3750 аршинів), при цьому він запевняв, що міг би зробити більше, якби працював цілий рік. Науменко виробляв 2895 аршинів рядовини, а замолоду бувало й по 4510 аршинів. Найкращий ткач Овсієнко виготовляв за рік 1000 аршинів чудової рядовини, 200 аршинів скатерок, 160 аршинів сукна, 50 мішків і 5 ковдр по 6 аршинів.

У повідомленні купця другої гільдії Онопрієнка Роменському повіту зазначалося, що 10 аршинів рядовини коштують 25–30 копійок, що річний заробіток ткача становить 44–45 карбованців. А взагалі ткачі нікому не розказували про свої заробітки.

Чимало ремісників виготовляли сукна й різноманітний одяг з вовни. У 80–90 роках у Смілому з'явилися вовночесальні машини. 1897 року їх було чотири – у євреїв І.Гуревича та Д.Капітульського. Машини розміщували в сінях. За день І.Гуревич розчісував 4–5 пудів вовни.

Сукно виробляли просте й поояркове (з ягнячої вовни) трьох кольорів: чорне, біле, сіре.

Окрайки (окровки, крайки), зокрема червоні, що їх носили жінки, виготовляли з чистої овечої вовни. Найкращою майстринею, що спеціалізувалася на цих виробах, вважали Н.Плевако. Окрайки не ткали, а плели руками. Як барвники використовували анілінові фарби. Всього окрайки робили в у Смілому 20 жінок.

Килимки виготовляли 13 сімей. Замовляли їх „панки та пани". Виробництво килимків було збиткове, бо це були вироби не фабричні, а виготовлені з шерсті волів і вовни. Більшість килимів здавали для продажу скупникам Сікалу та Сопову.

За відомостями Смілівського управління, 104 ремісники в 1898 році виготовляли й продавали овчини та кожухи. Це були заможні ремісники. 15 кушнірів – хазяїв протягом робочого сезону (2–6 місяців) наймали по 1–2 робітники. Багаті ремісники мали й чималі земельні ділянки: С.Саєнко – 7,5 десятини, І.Майборода – 18 (головний з кушнірів), К.Сухомлин – 7, Є.Тряпка – 14, К.Литовка – 8, Т.Ласкавий – 12,5 десятини. За рік пересічно виробляли близько 30 тисяч овчин. Багато їх купували в Харкові, на Іллінському ярмарку в Полтаві, а потім у Смілому перепродували (євреї Капітульський, Певзлер, Порецький). Місцеву овчину називали „зробкою", а довізну – „українкою". Сотня довізних овчин коштувала 85–110 карбованців, а місцева – на 15 відсотків дешевше. Крім того, ціни на овчини залежали од віку вівці (піврічна, річна). Чимало довозили овчин з Причорномор'я та Донської області.

Кожушники за рік виготовляли понад 5 тисяч кожухів і шуб. Продавали їх у Ромнах, Срібному, Прилуках, Пирятині, Лохвиці, Гадячі, Путивлі, Лубнах, Білопіллі, Недригайлові.

Чинбарювали 34 ремісники. З них 7 могли виготовляти юхту й підошви (М.Сліпота, М.Фесик, В.Бердник, І.Ніжинець, І.Поляшенко, С.Пудик). Усі інші виробляли тільки простяк (просту юхту). І.Ніжинець із двома синами вичинювали за рік смушки з овечих шкур на 300 кожухів. Та чинбарі нарікали, що шкіряний завод розоряв їх, бо вичинені там шкури були вищої якості. За незначним винятком, усі чинбарі мали землю.

Чоботарювали в Смілому 270 ремісників. За рік вони виготовляли пересічно 50–60 тисяч пар різного взуття. Чоботар Г.Кумейко мав 4 найманих робітників і за рік виготовляв 500 пар чобіт. З-поміж чоботарів вирізнявся І.Мохиня.

Микола МОСКАЛЕЦЬ

Запорізько-Дніпровський край

„КЛАСОВИЙ ВОРОГ” на ДНІПРЕЛЬСТАНІ

Перед нами книжка, яка спонукає до невеселих роздумів про трагедію людей старшого покоління. Написана вона наприкінці 20 – на початку 30-х років з актуального тоді, як зазначає передмова, питання. З обкладинки дивакувато поглядають карикатурні типи „колишніх” – „спец”, піп, офіцер, а заголовок войовничо промовляє: „Класовий ворог на Дніпрельстані”. Отже, мова про Запоріжжя, „героїчний штурм Дніпрогесу” та про виявлених на будівництві „класових ворогів”.

Історія замкнула сімдесятирічне коло і висвітлила затемнений ракурс минулих подій...

Хто такий „класовий ворог на Дніпрельстані”? З погляду сьогодення, в оцінках документів.

Шукаючи відповіді, звернімось до архівних фондів Запорізького окружного й міського відділів Робітничо-селянської інспекції. Виберім з них лише те, що стосується Дніпробуду. Та спочатку спробуймо заглибитись у тогочасну соціально-політичну атмосферу.

1928 рік. Тон керівних листів, резолюцій та постанов дедалі жорсткіший: „встановити”, „охопити”, „зміцнити”, „висунути”... Пішли під ніж паростки економічної свободи, породжені непом. А слідом – тугіше затягуються гайки механізму соціальної політики. Невдоволення темпами соціалістичного будівництва, помножене на більшовицьку нетерпимість до іншодумства, продукує пошуки ворога. Його примарний образ стали вбачати скрізь – у партії й поза нею, на виробництві й у сфері культури, серед заможніших і серед бідноти. Вірус ідеологізації, уразивши державний апарат, керівництво, відповідальних працівників, починає реально загрожувати всьому суспільству. Сталінізм посилено формує свою адміністративно-командну систему.

Запоріжжя. 22 травня голова окружної контрольної комісії і колегії РСІ М.Оконь надсилає листа голові ЦКК ВКП(б) Г.Орджонікідзе. Починає його словами: „Вважаю себе зобов'язаним в даному листі висвітлити деякі факти з життя і роботи Дніпробуду”. Далі – численні приклади безгосподарності та марнотратства, а наприкінці – пропозиції: поліпшити добір кадрів та „влаштувати взагалі чистку апарату „Дніпробуду”. Притому терміново.

Через півтора місяця з Москви надійшла відповідь про недоцільність прискорювати події в період розгортання будівельних робіт, аби не зашкодити темпам будівництва. Водночас зазначалося: „обстеження Дніпробуду намічено нами приблизно на жовтень місяць цього року”. Під документами власні підписи заступника Наркома РСІ СРСР Я.Яковлєва, члена колегії Розенгольца, керуючого справами Реденса.

Отже, потреба провести „чистку” під

сумнів не бралася. А відтак розгорнулася підготовка.

Матеріал нагромаджувався. Ще в квітні 1928 року на адресу голови Запорізької контрольної комісії РСІ від імені дев'яти працівників Будівельного відділу Дніпробуду надійшла інформація про „ненормальності й порушення радянських законів, які виразкою сидять на тілі одного з організмів, покликаного до спорудження великого маяка соціалізму – Дніпровської гідроелектростанції".

Проти працівників відділу висувалися такі звинувачення: „Легковод – людина з цілковито сумнівним минулим", „Руженцев – родич Фадекова, інвалід, кандидат на пенсію, у своїй справі розуміється, як сліпе кошеня – навпомацки", „можна знайти колишніх спекулянтів, торгівців (прор. Круглов, рахівник Яковлєв, десятник Жуков)" і тому подібне. Це був не поодинокий допис, що вимагав кадрової чистки Дніпробуду. Та й нічого дивного в цьому немає – гігантське будівництво сплело в тугий вузол долі, характери тисяч людей, волею обставин змусило їх працювати поряд. У діловодстві органів РСІ нагромадилося багато подібних листів, скарг, заяв. Факти та аргументи, що наводяться в них, іноді відверто наклепницькі, іноді сумнівні а то й цілком безневинні. Однак вони падали на сприйнятливий ґрунт підозри та політичного фетешизму нової партійно-радянської бюрократії. І тому стимулювали революційну нетерпимість, прагнення „очистити" лави будівників соціалізму від „попутників" та „прихованих ворогів".

Посилення натиску „згори" сковувало ініціативу низових структур, унеможливлювало не тільки будь-яку творчу працю, а й нормальну роботу взагалі. Певний час, надто попервах, невимушено проривався опір такому натискові. І не тільки з боку трудящих та низової управлінської ланки, а й з боку високих посадовців, господарників, людей мислячих, не скутих ідеологічними догмами. Типовий приклад – головний інженер Дніпробуду О.Вінтер. В архіві зберігається в копіях його лист, надісланий 18 квітня 1928 року до Секретаріату ЦВК СРСР на ім'я його голови М.Калініна. Між іншим, зазначалося, що копії листа пішли також Секретареві ЦВК СРСР А. Єнукідзе, заступникові голови ВРНГ Й.Косіору, голові Раднаркому УСРР В.Чубарю, наркомові РСІ УСРР В.Затонському, Наркому юстиції УСРР В.Порайку, секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичу. Отож його зміст мав бути відомий у верхах.

Лист Вінтера сповнений занепокоєння, й внутрішнього протесту, проти нелогічних дій місцевої слідчої влади та прокуратури стосовно справи службовця Управління головного інженера Дніпробуду Т.Рунова: „Мені абсолютно незрозумілі мотиви й тенденції Запорізької прокуратури, чому із настільки простої, ясної, очевидної справи хочуть зробити процес". Хоча нам тепер здається безсумнівним, що авторові листа, як нікому іншому на будівництві, мало бути добре відомо, що за цим поодиноким фактом – судовим процесом (з участю й ҐПУ) – проглядалася визначальна загрозлива тенденція. Її суть – сувора регламентація дій, максимальне обмеження свободи вибору, абсолютизація влади партійно-державною ієрархією. І цю тенденцію, що чимдалі відвертіше проявлялася в діях владних органів та карних структур на Запоріжжі, Вінтер сподівався побороти силою свого авторитету.

У відповідь на пропозицію прокурора Окрсуду Запоріжжя усунути Рунова з усіх посад він дозволив собі небачене „свавілля" – не виконав цієї вимоги. Вінтер поставив питання руба: у противному випадку притягнути до відповідальності і його. Причому додав: „Але дозвіл на порушення проти мене судової справи повинна дати Президія ЦВК СРСР, адже я – кандидат у члени ЦВК СРСР, про що і прошу, у разі, якщо прокурор Запоріжжя такий дозвіл буде запитувати".

Проте Система не терпіла протиборства. Уже після перших сутичок з нею борці здебільшого мусили визнавати своє безсилля й приймати нав'язані їм правила гри, щоб не бути знищеними. І начальник Дніпровського будівництва І.Алєксандров, і головний інженер О.Вінтер, і його заступники Б.Веденєєв та П.Роттерт згодом ставили свої підписи під протоколами „чистки" апарату Дніпробуду, бодай формально (адже в документах фігурують їхні прізвища) брали участь у виявленні „класових шкідників" на будівництві. Жорстокий диктат і кон'юнктура унеможливлювали заступництво, що його

виявив у згаданому випадку О.Вінтер. Це було б рівнозначно „потуранню" ворогам та самозвинуваченню.

У такій атмосфері тривала підготовка до чистки. До кампанії був залучений репресивний апарат ҐПУ. У примітках до листа Г.Орджонікідзе М.Оконь зазначав: „Матеріал, що стосується Дніпробуду, також є в ҐПУ". А коли вже „чистка" закінчилась, голова комісії для її проведення Іванов – член колегії Запорізької окружної контрольної комісії РСІ, представник від парторганізації Запоріжжя – у таємному листуванні з окружною РСІ побіжно визнав, що „крім представлених матеріалів, Комісія керувалась матеріалами ҐПУ".

Для участі в ліквідації „класового ворога" на Дніпробуд з Москви прибув член Колегії Наркомату РСІ СРСР Бєлєнький. „Чистку" можна було розпочинати.

23 червня 1929 року – як свідчить протокол – засідає комісія з перевірки кадрів Дніпробуду. Це був пролог. Присутні – Бєлєнький, керівна верхівка Дніпробуду – І.Алєксандров, О.Вінтер, П.Роттерт, Б.Вєдєнеєв, Д.Коломенський – помічник головного інженера, Ф.Кисєльов – начальник матеріального відділу будівництва та дві особи, посади яких нам тепер невідомі – Орлов та Шиндер. Слухали особові справи на 88 працівників різних відділів Дніпробуду. Ухвали, щодо них, досить круті: 37 чоловік мусили залишити роботу. Доля ще 20 осіб віддавалася на розсуд адміністрації або залишилася нез'ясованою. Навпроти прізвищ таких працівників стоїть позначка – „додатково перевірити характеристику". Мотиви ухвал у протоколі не зазначено.

А вже 3 липня розпочалися засідання комісії з чистки. Хто ж увійшов до її складу? Без „керівної та спрямовуючої сили" тут, безперечно, не обійшлося. На чолі комісії – згаданий вище представник запорізької парторганізації Іванов. Секретар – завідувач секретної частини Дніпробуду Козлов. Членами комісії були два представники робочкому – заступник його голови Лоренц і Некрасов та автор згаданої книги, робітник-висуванець С.Мальований. Склад комісії був певною мірою бутафорний. Те, що до неї входили члени робочкому, цілковито підконтрольного адміністрації, та робітники-висуванці, мало справити враження, що „чистка" – ініціатива самих трудящих.

Уже на першому засіданні було дано настанову: „Чистку Комісія проводить негласно, кабінетним порядком, шляхом виклику в комісію й особистого опитування осіб, які підлягали чистці". До того ж, як з'ясовуємо з доповіді голови комісії Іванова, результат перевірки був визначений наперед. Сама процедура заслуховування людей була лише для годиться, адже, як зазначалося в документах, „матеріали, що є в розпорядженні комісії з чистки, перевірені через відповідні органи, і слід вважати, що істотних змін до вже складеної політичної характеристики осіб не передбачається".

Водночас планувалося широко популяризувати наслідки чистки, „висвітливши в пресі, а також через Учпрофбюро і на відкритих партзборах". Отже, мильна бульбашка „класової ворожнечі" мала бути роздута якомога більше. Накручувався черговий виток ідеологічного психозу, розпалювалася нетерпимість між людьми, сіявся страх перед завтрашнім днем.

Протоколи засідання комісії з чистки розкривають картину „злочинів" та „провин" тих, хто потрапив під немилосердне лезо „класової пильності", тих, на кого був заведений „компромат".

Ось кілька з них: „71) Мехченко Григорій Сергійович. Тесляр ГТ (гідротехнічного відділу – *Авт.*). Син великого власника. Був позбавлений виборчих прав. Має зв'язок також із позбавленим виборчих прав батьком". За „зв'язок" з рідним батьком, як бачимо, передбачалася сувора кара – „звільнити за ІІ-ю категорією". „78) Растопчєва Ольга Володимирівна. Рахівник гідротехнічного відділу. Колишня графиня. Буває в колі „колишніх", беручи участь в антирадянських угрупованнях. Вступила за протекцією Бартельсона". Ухвала: „Зняти з роботи за ІІ-ю категорією". Може, були істотніші „провини", за які карали „за першою категорією": прогули, хабарництво, службова невідповідність? Гортаючи протоколи „чисток", переконуємося – ні. Як правило, „вичищених" за такі провини було значно менше, та й кваліфікувалися вони не за першою, а за другою й третьою категоріями, або й зовсім

Титульна сторінка книжки С.Мальованого про чистку на Дніпробуді

таких осіб з роботи не звільняли. Перша категорія – ознака серйозної політичної злочинності або неблагодійності людей. Приклад? „77) Криволап Михайло Дмитрович. Діловод відділу відчуження. Син великого куркуля-торгівця. Настроєний контрреволюційно. Уся його сім'я і він позбавлені виборчих прав. На засіданні комісії заявив, що він усі роки ставився вороже до Радянської влади, а нині – лояльно. Брав участь у петлюрівському русі, перебуваючи в той час в „Просвіті". Веде антирадянську роботу". Як бачимо, „провини" далеко не беззаперечні. Минуле людей, якщо воно було не революційним, достатньо аргументовано „доводило" „класову ворожість". Читаємо ухвалу: „Зняти з роботи за І-ю категорією як відкритого противника радянського ладу". Інші формулювання: „Доброволець білої армії. Був в еміграції. Деякі родичі розстріляні" (!), „Старший унтер-офіцер кінної поліції. Свідомий монархіст", „У даний момент заарештований ДПУ", „Має тісний зв'язок зі своєю родиною куркульського походження", „Колишній жандарм", „Активний учасник петлюрівського руху", „Має родичів за кордоном з якими підтримує зв'язок" тощо. Отже, давнє минуле людей, соціальне походження, родинні зв'язки, товариські стосунки, громадсько-політичні симпатії чи антипатії, захоплення давали „підстави" для суворих висновків комісії. Іноді, коли бракувало навіть таких сумнівних підстав, щоб звинуватити в „класовій ворожості" керувалися „класовим пролетарським чуттям". Ось як про це розповідає С.Мальований, пропагуючи свій досвід: „Тут потрібне пролетарське чуття. Треба нюхом узнавати ворога, не піддаватись на вудку, на влесливі слова, не вірити „липовим" документам, що їх подають до комісії". За таких обставин досить було анонімки чи наклепу, щоб розквитатися з чесним трудівником, порядною, але „невгодною" комусь людиною, з тим, хто міг перечити, мав власну думку.

Темпи чистки форсувалися. Представник центру Бєленький не мав часу надовго затримуватись у Запоріжжі. А ще була настанова „вичистити" ворогів до часу розгортання основних робіт на будівництві. А тому вже в двадцятих числах липня чистку було завершено. Про це „с коммунистическим приветом" „секретно" інформував окружну РСІ голова комісії Іванов. Протягом тринадцяти засідань було заслухано 319 осіб. Статистика повідомляє, що звільнено за першою категорією – 58 чоловік, за другою – 123. Залічено до третьої категорії – 21. Винесено догану – чотирнадцятьом. Із загального числа звільнених 79 були робітники, 77 – адміністративно-господарські та обліково-конторські, 25 – інженерно-технічні працівники. За „злочинами" кваліфіковано: „Контрреволюційний елемент (служба в білих арміях, контррозвідках, бандах, каральних загонах тощо) – 53, „Чужий радвладі елемент: колишні поміщики, жандарми, торгівці, куркулі тощо". – 55, „Кримінальний елемент" – 36, „Шкідливий для виробництва елемент: бюрократи, злісні прогульники й порушники труддисципліни, рвачі тощо". – 37.

Усе це Дніпробуд. Одна із сторінок його життєпису, оповідей про долю людей, що будували соціалізм.

Олександр ІГНАТУША,
Олександр ТЕДЄЄВ,
працівники Державного архіву Запорізької області

Причорноморський край

НЕ ЦУРАЙМОСЯ ПРИЗНАВАЙМОСЯ

Гортаю сторінки тому „Миколаївська область” із серії книжок „Історія міст і сіл УРСР”. Ось і Снігурівський район. Шукаю на карті позначку села, де народилася – Новософіївку. Немає. Потрапило село до розряду неперспективних, стало центром одного з радгоспних відділків. Кілька сухих, байдужих рядочків.

Ні слова про того, хто перший поставив тут зимівник, зорав степову цілину, викопав і вимурував глибоку криницю. Як тоді називали поселення – ніхто не знає. Потім з'явилися втікачі від кріпаччини, затим переселені на казенні землі селяни з Київщини. Так на правому березі тоді ще повноводого Інгульця, на межі теперішніх Миколаївської і Херсонської областей виросло гарне, чепурне село.

Старі люди переповідали, що звалось воно Шульганове – від прізвища поміщика Шульги, який запанував тут за часів запровадження кріпаччини в наших місцях.

Не знаю, чим прислужився перший володар своїм селянам. А ось для моїх предків став, так би мовити, „хрещеним батьком”... А чому? Наш прадід Кирило та шестеро його синів забрели сюди, шукаючи кращої долі, з Катеринославщини. Найбільшим нажитком родини, єдиним багатством була сухоребра конячина. Звісно, синів звали, як було заведено, Кириленками. Та навколишні сусіди нарекли голову роду по-своєму: „Це той дядько, що має суху кобилу”. Так і у панські вуха потрапила ця вулична накличка. Ось і вписав Шульга всіх Кириленків до реєстру під одним прізвищем – Сухокобили. Їхні нащадки й нині живуть у тамтешніх краях. Щоправда, деякі з них замінили це прізвище на милозвучніші. Не хотілося б їх за це суворо осуджувати. Таке життя.

Повернімося, однак, до історії села. Пізніше Шульганове перейшло під владу поміщиці Софії, яка вела свій родовід од Ґалаґанів. І стало село називатися Софіївкою. А вже після революції, коли пішла пошесть усе і всіх перейменовувати, воно дістало назву Новософіївка. Можна сказати, що моїм сельчанам певною мірою поталанило. Бо, приміром, – Тарасівка, Миколаївка, Лиманці та інші поселення „удостоїлися” гучних, „революційних” назв – Красноє Знамя, Червоний Промінь, Червона Зірка. Спробуй тепер розібратися з прабатьківськими витоками нашого краянства. Так само, до речі, як і з предками. Як і колишні земські писарчуки, більшовицькі культуртрегери перелицьовували й росїйщили прізвища моїх земляків. Опанасенки стали Апанасенковими, Гончарі – Гончаровими, Олійники – Алейниковими і т.д. Задля справедливості слід наголосити, що й з власної волі колишні гречкосії брали ці „благородніші”, на їхній погляд, прізвища ради „престижу”, кар'єри, уявної інтелігентності.

Так і кортить інколи підійти до випещеного молодика, котрий проголошує з екранів телевізорів, з радіорепродукторів, на мітингах, що Новоросійський край ніколи не знав і знати не хоче української мови, і запитати: „А чи хоч чув, добродію, хто твої діди й прадіди, де брав початок твій родовід, якого ти тепер цураєшся?” У всякому разі, архівні матеріали, оповіді старих людей однозначно свідчать: переважну більшість осельців по Інгульцю, пониззю Дніпра й Дунаю становили вихідці з центральної частини України.

За часів мого дитинства Інгулець ще був судноплавний. Ціле літо по ньому снували баржі, навантажені кавунами й помідорами. Щодня возив пасажирів до Херсона річковий трамвай. Обабіч річки росли буйні очерети, осока, ситняк, рогіз. А риби скільки було! Різної, на будь-який смак. Де воно тепер? Плавні висохли, вимерли, обміліла й замулилася річка. Зникла професія бакенника.

Те саме й з людьми. Подалися в світи шукати кращої долі. Залишилися дідусі й бабусі. Пораються в садибах, так-сяк господарюють. Тим і живуть, що чекають вісточки од дітей та внуків і згадують про минуле. Тим часом ордою посунули в наше село херсонські дачники. Зазначу принагідно, що від нас до Миколаєва – 60, а до Херсона – усього 35 кілометрів. Що їм до села, його традицій, минувщини? Сьогоднішнім днем живуть, гребучи все, що під руку трапиться.

Єдиною живою пам'яткою про діда Никифора була висока, розлога стара акація. Посадив він її ще за часів „гражданки", коли по південних степах гуляла буйна вольниця . . . Мама моя ще підлітком була.

І росла та акація, викидаючи білосніжні китиці суцвіть. Нам, малечі, – пахощі й солодкий сік, бджолам та іншій комашні – нектар, незамінний харч для прожиття. І хоч як сутужно було з паливом, будівельним деревом – не чіпали акацію. Навіть по війні, коли у двір до нас прийшла ціла делегація від правління колгоспу, обіцяючи навіть заплатити за дерево, баба Марія вигнала непрошених гостей геть.

Тепер акації немає. Коли мама жила в Херсоні, херсонський дачник у перший же рік свого господарювання зрубав дерево під корінь. Що йому до пам'яті? А це проходила я якось повз нашу колишню садибу. І побачила з вулиці, що кілька молодих пагонів відростають од могутнього кореня й тягнуться до сонця, до життя. Чи стане їм снаги діждатися справжнього, а не „експортного" господаря, чи доживуть до тих часів? Чи повноводішим стане Інгул?

А ще мене непокоїть таке: чи буде внутрішня потреба в дітей і онуків відродженої, посталої з лихоліть і руїн, незалежної України дізнатися, хто вони й звідки, чийого роду-племені? І хочу, щоб колись у новій редакції „Історії міст і сіл України" вмістили більш-менш повні відомості не про врожайність полів, наявне поголів'я великої й дрібної худоби, а про основне багатство наших міст і сіл – волелюбних, працьовитих і співучих прапрадідів, дідів і батьків, про їхній славний родовид.

Тим і живу.

Лідія КОВТУН, *краєзнавець*

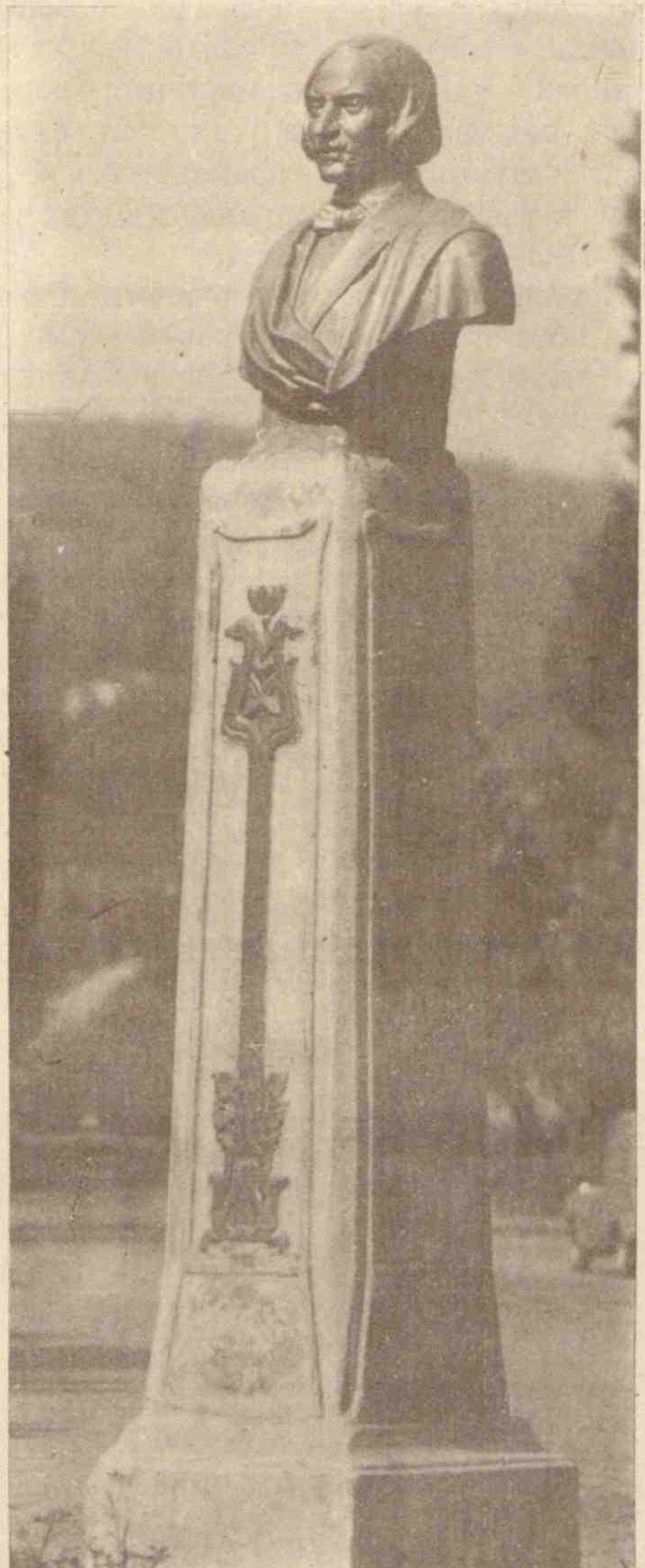
ДАВНЯ СВІТЛИНА

Вулиця в селі Сем'янівцях Полтавської губернії. Початок XX ст.

ПАМ'ЯТНИК ГОГОЛЮ
в Могилеві-Подільському

У Могилеві-Подільському стоїть пам'ятник Гоголю. На постаменті його викарбувано слова: „Н.В.Гоголю. От граждан города. 1872 год". Це один з перших пам'ятників великому письменникові в Україні й Росії. Хто ж його відкрив тут, як це відбувалося? Історію цього пам'ятника любив розповідати літературознавець академік Микола Ґудзій, який народився в Могилеві-Подільському. А сам він її чув у сімейному колі ще до революції. Це був родинний переказ. Десь у сімдесятих роках минулого століття в Могилеві-Подільському був аматорський театр. Щоб ушанувати двадцятиріччя від дня смерті Гоголя, місцеві актори вирішили поставити „Ревізора", але . . . в могилівському варіанті. Бо і в їхньому місті побував „Хлестаков". Якийсь одеський пройдисвіт, „купець" Гальперін перед цим зумів обдурити майже половину могилівських купців і чинодралів,

Світлина Олександра ГОРДІЄВИЧА

прикинувшись інспектором зі столиці. Отож кожному персонажеві гоголівської комедії було знайдено відповідну особу в чиновницькому й поміщицькому світі повітового міста. На сцені відтворили навіть покої міського голови, дістали одяг, що його носили в Могилеві урядовці, поліцейські та різне панство.

Настав день вистави. Розпочалася перша дія. Несподівано глядачі побачили на сцені свого голову Хаджі, міського суддю Силича, поміщиків Красовського та Пеньковського, інших знайомих. Образ місцевого поштмейстера вдало відтворив Каленик Ґудзій, батько майбутнього академіка.

Під час гри актори навмисно „забували" імена гоголівських персонажів, а називали їх справжніми іменами місцевих можновладців.

У залі вибухав сміх упереміш із гнівними вигуками. Дехто з тих, хто впізнав себе на сцені, кинувся геть.

Проте голова, що сидів з усією родиною в першому ряді, дивився мовчки. Дивився, терпів і . . . не витерпів. Коли в якомусь місці актор особливо вдало й дотепно перекривив Хаджі, той схопився з місця, стрибнув на сцену й що є сили вліпив запотиличника своєму двійникові. Актор не розгубився – і Хаджі тут-таки дістав здачі.

На сцену вискочили й інші „герої" комедії. Діялось щось неймовірне. Ґвалт, реґіт, колотнеча. Одні гукали: „Закрити кумедію!". Інші, і таких було багато більше, кричали: „Далі!". Зчинилася справжня бійка, під час якої й зуби сіялись, і пики малювалися синьцями. Калениковi Ґудзію хтось надкусив вухо. Навіть могилівські держиморди не скоро вгамували розшаленілий натовп.

Після тривалого антракту, коли залу покинули всі висміяні чиновники, вистава йшла далі. Наприкінці виконавцям влаштували бурхливу овацію, і тоді хтось із глядачів вибіг на сцену й запропонував:

– Зберімо гроші на пам'ятник Миколі Васильовичу Гоголю в нашому місті!

По рядах пішов капелюх. У нього посипалися паперові гроші й золоті монети . . .

Постамент з'явився швидко. Його витесали з найкращого білого „жорнового" каменю грушанські (з цього ж таки повіту) каменотеси. А погруддя письменника замовили аж у Києві. На жаль, справа затяглася, минули роки, та все-таки ж настав час і бронзового автора „Ревізора" було встановлено на постаменті на перехресті Вірменської вулиці та Олександрівського проспекту.

Був це 1897 рік. Микола Гоголь постав у місті, в якому рівно 240 років тому його предок, полковник Остап Гоголь очолив Придністровський козацький полк. Звідси пішло коріння Гоголів. То, може, час подумати могилівцям про ще один пам'ятник Гоголю, тепер уже Остапові, полковнику, наказному гетьманові, сподвижникові Богдана Хмельницького, народному героєві?

Анатолій **ПОДОЛИННИЙ**,
голова бюро секції пам'яток літератури, етнографії і фольклору правління Вінницької обласної організації УТОПІК

ДАВНЯ СВІТЛИНА

Вигляд одного із сіл Харківської губернії. Початок XX ст.

ГУЦУЛЬСЬКА КУРНА ХАТА

Деякі типи народного житла існували віками, зокрема й курна хата. Подекуди в Україні, особливо на Бойківщині, їх можна було бачити ще 20 років тому. Проте на Гуцульщині цей тип житла зник набагато раніше. 1876 року С.Витвицький писав, що там „де-не-де ще курні хати, тобто без комина, збереглися, але вони поступово зникають"[1]. Тож у дослідженнях етнографів кінця XIX – початку XX століття свідчення про такі будівлі досить неповні. Цінні малюнок і світлину курної печі опублікував Є.Жуковський[2], схему її знаходимо в праці Я.Фальковського[3]. У наш час згадує курну піч і подає малюнок, запозичений у Є.Жуковського, П.Юрченко[4].

Брак достатнього фактичного матеріалу та певні методологічні стереотипи зумовили погляд, що курна хата – лише набуток бідних. Так, В.Шухевич пише, що бідні гуцули живуть у дуже малих, курних хатках, які називаються бурдеями[5]. О.Бломквіст факт тривалого збереження курних хат на Західній Україні пов'язує насамперед соціальними причинами[6]. Водночас вона дивиться глибше, припускаючи, що колись існувала суцільна смуга поширення курної печі – від Східної Європи через Польщу, Чехію і Австрію до Східних Альп[7]. Мошинський теж розглядає таку піч як питомий елемент житла всіх слов'ян на певному етапі. Він зауважує: „Піч для хліба, яку використовували слов'яни, не мала спочатку спеціального виходу для диму. Тому диміла чи курилася прямо в хату, Курні хати з такими от печами ще недавно можна було бачити на Русі і в західних слов'ян,

Хата Ласкурійчук Мотрони в селі Бережниці Верховинського району Івано-Франківщини. Загальний вигляд.
***Світлина автора**, 1974 р.*

а також у північно-західної частини південних"[8].

Експедиції Музею народної архітектури та побуту України з 1972 року наполегливо шукали на Гуцульщині зразок курної хати, збереженої хай навіть з пізнішими переробками та нашаруваннями, а також збирали відомості про цей тип житла. Це останнє завдання ускладнювалось тим, що активні (віком 70–80 років) інформатори вже не пам'ятали в деталях будови гуцульських курних хат.

Врешті в селі Замагорові Верховинського району Івано-Франківської області натрапили на колишню курну хату, що належала Василеві Мартищуку. Мала вона дві половини: ліву – курну, праву – пізнішу звичайну добудову. В курній хаті було виявлено такі особливості: значну висоту – 237 см від долівки до стелі, три поздовжні сволоки, низькі лави – заввишки 50 см. Конструкція даху змінена, коли добудовували праву хату.

Подібну будівлю було виявлено також у Миколи Готича в селі Усть-Бережниці. Основні її ознаки: висота до стелі – 250 см, три поздовжніх сволоки, пара балок („гряди") над піччю й одна балка („жердка") над вікнами, глиняна долівка, низькі лави. У цій хаті збереглася курна піч, до якої пізніше додали комин і вивели його в „каглу" – стінний отвір, крізь який колись виходив дим. Елементи стін, стелі – колені, балки – тесані. Первісно двері були на бігунах („на колу", „на кичках"). Стіни знизу до рівня, де стояв дим, – миті.

Як розповідав Іван Сухарчук із Замагорова, курна хата яку він недовго перед тим розібрав, мала висоту до стелі 250 см, три поздовжні сволоки, двоє дверей – вхідні й малі, щоб випускати дим, каглу („димник") у стіні над піччю. Дах був покритий коленими драницями до 2 м завдовжки двома рядами. Істотні особливості таких будівель відзначали й інші інформатори – Іван Шикиряк із села Замагорова, Петро Кривнюк із села Зеленої.

З небагатьох різною мірою збережених курних хат для експонування в музеї було відібрано дві. Перша перевезена з присілка Рахова – Прелуків. Це сезонне житло – зимарка (на Закарпатті – „пастирка"). Поширення такого типу житла на Гуцульщині зумовлене особливостями тамтешнього господарювання: сіножаті часто були далеко від поселень, тому щоб не возити сіно бездоріжжям, худобу виганяли до зимарки й тримали там, аж доки згодують усе сіно. В плані ці будівлі мали різні варіанти, але неодмінно включали житло й приміщення для худоби.

Пастирка із Прелуків – типова хата (сіни-хата-комора) з прибудованими з чола й напільної стіни хлівами. Збудована вона була, як розповідав її власник, у 40-х роках XIX сторіччя. Житлове приміщення середньої величини – 400 см х 360 см, висота від глиняної долівки до стелі – 230 см. Лави розміщені на висоті 50 см від долівки. На грядах, конструктивно зв'язаних із стінами, сушили переважно дрова. Хата мала одне (пізніше було прорубано друге) вікно (42 см х 40 см), вирізане в двох суміжних вінцях зрубу, без луток. Ліворуч від дверей – глинобитна курна піч, дим виходив крізь вікно і двері, заввишки 183 см. Вище дим стояв тривало й зберігав тепло. Біля печі в стіні вмонтований пристрій – „верклюг" – підвішувати казан над вогнищем, яке розпалювали на припічку, щоб приготувати їжу, швидко обігріти приміщення тощо. К.Мошинський вбачає тут місце архаїчного відкритого вогнища[9]. О.Бломквіст твердить, що вогнище безперечно, співіснувало з піччю навіть тоді, коли печі набули загального поширення[10]. Про це ж каже й Я.Фальковський[11].

Приготування їжі на припічку було поширене на Закарпатті (для цього виготовляли спеціальні триноги), як і на Східній Україні.

Крім описаного тимчасового житла – зимарки, другою в експозиції музею – як зразок стаціонарного житла – є гуцульська курна хата, виявлена 1974 року високо в горах у селі Бережниці. Ця будівля, що належала Мотроні Ласкурійчук, стояла далеко від дороги на схилі гори. В плані – це хата на дві половини (хата-сіни („хороми") – хата-комора). З трьох боків вона була оточена хлівами („притули").

Матеріал стін неоднорідний. Ліва хата складена з широких смерекових пластин („протеси"), сіни й права хата – з менших пластин. Масивні підвалини лежать на великих каменях.

Вхідні двері – на бігунах, як і протилежні.

І що важливо, двері в ліву хату теж на бігунах. Це єдиний випадок такої конструкції дверей, який трапився під час експедицій музею в Карпатському регіоні.

За відомостями О.Бломквіст, у дуже давніх будівлях заціліли, як велика рідкість, двері, не навішені на металеві петлі. Такі двері вгорі й унизу мають дерев'яні шипи („п'ятник", „п'ятку"), вони обертаються в „підп'ятниках" – гніздах, видовбаних у верхняку й порозі. Тепер майже скрізь в Україні двері навішують на завісах, а давніш їх також робили на бігунах[12].

З чола хати в двох вінцях прорізані два вікна, що мають коробки з брусів. Віконні рами, ймовірно пізнішого походження, бо в четверті не вставлені, а прибиті ззовні цвяхами. Проте зсередини вікна засувались дошками. Первісно рами могли бути засклені й відсовуватись, або ж взагалі вікна були волокові, характерні, як зазначає О.Бломквіст, для давнього зрубного житла східних слов'ян[13].

Я.Фальковський датуючи одну з хат, які він оглядав, часами Богдана Хмельницького пише, що вікна, вирізані у вінцях стіни, закриті зсередини дерев'яними заслінками. Дослідник, подає малюнки типів вікон: без коробки, без рами з дерев'яною заслінкою, з коробкою і відсовуваною рамою[14].

Курна хата характеризується також своєрідним улаштуванням стелі. В гуцульських житлах минулого сторіччя дошки стелі лежать на трьох поздовжніх сволоках, які своєю чергою підтримуються одним поперечним. А в курній хаті стеля лежить тільки на трьох поздовжніх сволоках, і така система за К.Мошинським свідчить про давність будівлі: „Над Дністром і Прутом, окрім поширеного там використання поперечних сволоків, часто натрапляємо на згадки, а то й пам'ятки, що свідчать про давнє застосування поздовжньої системи, яка складається тільки з однієї балки. На ній і на стінах лежить стеля. У Карпатах (наприклад, у бойків в околиці Сколе) поперечних балок дотепер узагалі не буває і стеля звичайно лежить на одній, рідко на двох або трьох поздовжніх балках"[15].

Поперечний сволок відіграє ролю скоби, що стримує поперечне розпирання зрубу під тиском даху. Конструкція даху бойківської хати усуває фактично навантаження на стіни. У давнину на Гуцульщині також були конструкції, що убезпечували стіни від поперечного розпирання. На це звертає увагу Я.Фальковський: „У сучасних хатах дах роблять на кізлах, проте в давніх хатах творять його три кобилини, по яких вкладали лати, а по них прибивали драниці двома рядами на кожному боці"[16]. Стримує поперечне розпирання й звуження стін догори – уживаний у дерев'яних церквах будівельний прийом. У хаті з села Бережниці це звуження досить виражене й становить 7–8 см з кожного боку. Тут дах утворюють кізли, проте збереглась незначна висота, що відповідає двом рядам двометрових драниць. Співвідношення висоти стіни і даху становить 1:1,1, тимчасом як в інших хатах – звичайно 1:1,6.

У курній хаті раціонально використовувався весь обсяг приміщення. Значна висота (до 250 см) давала місце для нормальної життєдіяльності людини, бо дим стояв угорі. Верхню частину хати використовували, щоб сушити там дрова, коноплі, льон, одяг, а для цього робили систему гряд (пару гряд убудовано над піччю й одну – над вікнами). Це основні гряди, власне балки, конструктивно зв'язані з стіною. Крім того, були додаткові жердини, розміщувані в різних варіантах, полиці, кілки, снувальниці для пряжі тощо.

Піч у хаті не збереглася, але залишились сліди її на стінах, урубки від дерев'яних конструкцій припічка, а також урубка, аналогічна до кріплення верклюга, в описаній вище пастирці з Прелуків.

Курну піч ставили так. На основі, складеній з брусів, урубаних у стіни, вибивали з глини паралелепіпед, у який клали половину пенька, а потім його випалювали.

Коли в печі розводили вогонь, хата природно наповнювалася димом. Тоді відчиняли двері, а вгорі їх завішували рядном. Холодне повітря витісняло дим догори. Відсовували вікна (чим зручний волоковий їх тип), потім знімали рядно з дверей. Дим виходив верхом дверей і крізь каглу в стіні. Коли піч прогрівалася, а дрова виділяли менше диму, двері й каглу закривали. Дим стояв угорі й поступово виходив крізь димник у стелі, який, коли згорять дрова, затуляли. Натоплена глинобитна піч зберігала тепло протягом доби, а то й більшого часу. Щоб

зготувати їжу, в цей час користувались відкритим вогнищем на припічку. Простота й економічність курної печі, функціональність зумовили тривале її існування. У 70-х роках нам доводилось бувати в курних хатах на Бойківщині, і вони не справляли гнітючого враження. О.Бломквіст закінчує свій опис курної північної хати словами, що в ній дихається легко й вільно[17].

Дуже вдало передає образ курної хати Станіслав Вінценз, який багато років вивчав народну культуру Гуцульщини: „На лівому березі ріки на давньому Дідушковому дворищі стоїть старовинна курна хата, побудована із здоровенних колод, досить простора, але темна, покрита ізсередини вгорі спресованим шаром кіптяви, наче блискучою емаллю"[18].

Отже, відкинувши соціальну однобічність у тлумаченні виникнення й тривалого існування курних хат, можна твердити, що на певному етапі розвитку народного будівництва вони були поширені повсюди як повноцінне житло.

Визначення віку хати з Бережниці дає можливість пов'язати її особливості з певним періодом народного будівництва. Відомо, що на Гуцульщині існував звичай – коли ставили хату, на перехрещенні підвалин закладали обереги, зокрема монети. Причому саме ті, що були в той час в обігу, бо інакше вони не мали магічної сили.

В описуваній хаті знайдена розрубана на 4 частини монета, карбована в Угорщині в 90-х роках XVII сторіччя за короля Леопольда I (правив 1657–1705 рр.)[19]. Тож є деякі підстави датувати курну хату з Бережниці рубежем XVII і XVIII сторіч.

Певна річ, одна будівля не може дати відповіді на всі питання. Так, не з'ясованим лишається первісне розпланування будівлі. Пізніші прибудови, що своїм стилем відповідають датованим будівлям середини XIX сторіччя, вказують на виникнення найпоширенішого в XIX – на початку XX сторіччя типу гуцульського житла – хати на дві половини з коморою і притулами.

Характеризуючи гуцульське будівництво в долині Пруту Я.Фальковський пише, що в найдавнішому будівництві виступають житла, які складаються з двох приміщень: хати і сіней. Він стверджує, що будівлі такого типу на той час були вже досить рідкісні, і дуже часто до них прибудовували з іншого боку сіни й другу хату, інколи навіть ширші від старої будівлі[20].

Експонована в музеї хата із села Бережниці рубежу XVII і XVIII сторіч та пізніші прибудови до неї – наочний приклад еволюції гуцульського народного житла.

Станіслав СМОЛІНСЬКИЙ,
заступник директора Музею народної архітектури та побуту України

Примітки

1 Witwicki S. Hucuły//Pamiętnik Towarzystwa Tatrańskiego. – 1876. – S. 75.
2 Żukowski J. Huculszczyzna: Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym. – S. 299–300.
3 Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. – Lwów, 1937. – S. 96.
4 Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. – К., 1970. – С. 102, 168.
5 Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1899. – Ч. 1. – С. 112.
6 Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и беларуссов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 256.
7 Там само. – С. 252.
8 Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. – Warszawa, 1967. – T. 1. – S. 539.
9 Moszyński K. Op. cit. – S. 537.
10 Бломквист Е. Зазнач. праця. – С. 252–253.
11 Falkowski J. Op. cit. – S. 49.
12 Бломквист Е. Зазнач. праця. – С. 125.
13 Там само. – С. 119.
14 Falkowski J. Op. cit. – S. 49, 95, 96.
15 Moszyński K. Op. cit. – S. 529.
16 Falkowski J. Op. cit. – S. 50.
17 Бломквист Е. Зазнач. праця. – С. 257.
18 Вінценз С. На високій полонині // Жовтень. – 1970. – № 5. – С. 81.
19 Атрибуція відділу нумізматики Державного музею історичних коштовностей України.
20 Falkowski J. Op. cit. – S. 47.

КУБАНСЬКІ ЗГАДКИ Й СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Понад сорок років минуло з того часу, коли я вперше приїхав на Кубань й оселився на хуторі Пересип Темрюцького району, тоді ще рибальське поселення Пересип являло собою довгий ряд турлучних* хатинок під очеретяними дахами на вузькій піщаній косі між Азовським морем та плавнями Ахтанизівського лиману, з якого до моря витікає Пересипським гирлом Кубань (після того, як наприкінці 60-х років ураганна майстра** змила основну частину Пересипу – Калабатку та Підмаячне, селище було переселене на високий правий берег гирла). На противагу одноманітній рівнині правобережного Прикубання, де в 1792–1794 роках було розселене Чорноморське козацьке військо, територія Таманського півострова, що належала Титарівському та Вищестебліївському куреням, має вельми пересічений рельєф. Ахтанизівський лиман оточений високими горбами, які називають Орловою горою, горою Дубовий ринок, Дігтяною, Борисовою, Цимбалами. У козацькій Станиці Ахтанизівській (по-місцевому Охтанизівці) стоїть висока конічна гора Блювака – постійно діючий грязевий вулкан.

Кубанський край мене дуже цікавив відтоді, як його вперше побачив, і, хоча давно переїхав в Україну, нема того року, щоб кількаразово не відвідав Охтанизівку та Старотитарівку, де маю багато родичів по дружині-козачці. Цікавлячись українською козаччиною, подорожував по території Чорноморського козацького війська, побував у всіх 38 станицях – куренях.

З самого початку перебування на Кубані мене не залишало відчуття, що це Україна, степова її частина. Природа, сільська архітектура, звичаї, побут, страви – як в Україні. Мова населення була дуже схожа на ту, якою розмовляють у наддніпрянських районах Дніпропетровської та Кіровоградської областей.

У ті повоєнні роки по станицях скрізь звучали пісні. Співали на роботі, співала молодь вечорами на вулиці, збиралися на гулянки родичі та приятелі. Це були суціль українські пісні. Несподіванкою для мене було те, що на гулянках, де збиралися старші за віком люди, часто співали „Ще не вмерла Україна", хоч на нашій Східній Україні цієї пісні я зроду не чув, лише знав, що є такий заборонений націоналістичний гімн. Російських пісень не співали.

Дуже гарно справляли весілля, колядували й щедрували. За стародавнім обрядом було відсвятковане й моє весілля в Охтанизівці.

Тепер цього нема. Співають рідко й лише на гулянках літні люди. Молодь не знає весільних пісень, тому весілля надто спрощені.

Працював я в пересипському цеху Темрюцького рибзаводу на різних роботах, бував від того цеху в морських експедиціях вздовж Азовського та Чорноморського узбережжя, а також на жнивах у колгоспах. Тому мав нагоду спостерігати за людьми.

Тоді на рибних промислах постійно працювало багато станичан, які не хотіли йти до колгоспу, тоді як до революції це було заняттям виключно приїжджого населення, що не мало землі (земля була власністю козацького війська). Пересипці вороже ставилися до козаків, віддячуючи їм за колишню козацьку привілейованість. Залякані багаторічними репресіями, козаки не

висловлювали свою неприязнь навзаєм. Влада була прихильна до іногородніх, що під час громадянської війни були на боці більшовиків. Відомий на всю округу копач колодязів дід Хвалюн застерігав мене не ходити на побачення до дівчини в станицю: „Не ходи туди, то враги наші!".

У повоєнні часи в станицях рідко хто говорить російською мовою, а коли це була місцева людина, то з неї сміялися, мовляв „чтокає і какає". Мова пересипців трохи відрізнялася од мови станичан. Так, вони замість звука „о" в багатьох словах вимовляли „а" („вани", „хадили", „рабили" тощо).

До пересипського рибальського колгоспу належала старотитарівська бригада, що рибалила не на морі, а в гардах на протилежному березі лиману. І як, бувало, привезуть ті рибу, то пересипці з них глузують: „Титарівці та ще й га!" Кпинили з них за те, що вони говорили повільно й вагомо („наче печатку ставлять") і вживали як відгук на звертання слово „га", тоді як пересипці відгукуються словом „шо".

Проте ні пересипці, ні станичани не усвідомлювали себе українцями. Свою мову вони називали „нашою, станичною балачкою", а російську – „городською" („по-городському балакає"). Себе називали руськими, бо „так у паспорті стоїть, а начальство ж краще знає, як правильно". Росіян іменували кацапами. У діда Григорія Ковальського, у якого я більше року прожив на Пересипі, найгірша лайка була: „А бодай тебе москаль забрав".

З початку 30-х років на Кубані інтенсивно проводиться політика русифікації. Ще моя своячениця 1923 року народження починала ходити до української школи, яку невдовзі було ліквідовано. Тоді ж у паспортах українського населення ставили запис „русский". Я сам був свідком, коли в Охтанизівському паспортному столі молодій приїжджій дівчині, батьки якої були українцями з Чернігівщини, вписали до паспорта „русская" на тій підставі, що вона народилася в РРФСР. На моє зауваження щодо не правильності такого запису завідуючий паспортним столом Сава Гербель застеріг: „Іди, не баламуть людей!".

З іншого боку, коли я переїхав на Донеччину, моїй дружині при заміні паспорта не вдалося записатися українкою. Писала вона заяви і до обласного, і до республіканського паспортних управлінь МВС, пояснювала, що вона з діда-прадіда походить від українських запорозьких козаків (батько Денисенко, а мати Любенко), але відповіді були короткі й категоричні: національність міняти не можна. Хоч просила вона не змінити національність, а відновити справжню. Начальник міського паспортного відділу порадив припинити клопотання, а бути українкою в душі.

Порівнюючи мовну ситуацію повоєнних часів і нинішню, можна говорити про значні успіхи русифікації. Особливо це стало помітно протягом останнього десятиріччя. Раніше, незважаючи на російську школу, діти виростали україномовними під впливом сім'ї. Ще двадцять років тому директор школи скаржився мені, що ніяк не можуть викорінити „хохлацкий язык" зі школи. Учні завчене завдання відповідали по-російському, а на будь-яке інше запитання відповідали „по-хохлацки". Тепер уже в зв'язку з організацією дитячих ясел та садочків „со строгим языковым режимом" не стало україномовних дітей. Я часто спостерігав, що діди й батьки в сім'ях розмовляють українською, а діти дошкільного та шкільного віку – лише російською мовою.

Великий вплив на процес русифікації справляє значний наплив російського населення, особливо начальства. Із запровадженням на Таманському півострові виноградарства були організовані радгоспні відділення, де поселялися приїжджі з центральної Росії. Багато наїхало військових відставників, що в свою чергу залучили до переселення родичів та знайомих.

Перша спроба організованого переселення до Охтанизівки росіян була ще до війни. Це добре пам'ятають мої родичі. На місце виселених зі станиці розкуркулених козаків було привезено кілька сімей з Росії. Вони звертали на себе увагу вбогістю та неохайністю, проте були сповнені пихи і зневаги до хохлів!! Їм надавалися керівні посади в колгоспі та установах. Проте їхні нащадки в україномовному середовищі швидко зукраїнізувалися.

Радянська влада вороже ставилася до козаків, винищувала особливо активну частину

їх, постійними утисками викорінювала козацьку самосвідомість. Слово „козак" набуло образливого значення. За всі роки мого знайомства з Кубанню надзвичайно рідко траплялися люди, що пишалися своїм козацьким походженням. Ось характерний приклад. Коли теща приїхала до нас у гості й один мій знайомий сказав їй комплімент, як козачці, то був приголомшений її обуренням. Вона вигукувала: „Да, ми козаки! Ну то й що ж, що ми козаки? А хіба козаки не люди? Мій чоловік, як козак, загинув на фронті!.." Довго її довелося переконувати в прихильному ставленні мого знайомого до козацтва.

Останнім часом на Кубані козацтво відроджується. Нещодавно в Охтанизівці відбулася рада козаків станиці. Обрано отамана, писаря, суддю. Священик освятив прапор, склали присягу. Ходять чутки про автономію Кубані. Побутують різні думки про майбутнє козацтва. Є сили, що прагнуть спрямувати козацтво на захист „единой и неделимой". Ось чому в козаки посунули колишні партноменклатурники. В Охтанизівці на колінах цілував хреста на вірність козацтву донедавній партапаратник, директор виноробного радгоспу – людина приїжджа, не козацького і не українського походження. Можна сподіватися, що ці люди спробують очолити козацький рух. Неважко передбачити й їхнє ставлення до краю предків – України. З'явився ж дехто з кубанців у Придністров'ї „захищати руськоязичних".

А тим часом у Тамані усі, хто не цурається свого українського козацького родоводу, урочисто відсвяткували 200-річчя початку переселення запорожців на Кубань.

Роман **ПОЛЬОВИЙ**,
смт. Буча
Київської обл.

Примітки

* Турлук – стіновий матеріал, що являє собою обмазані глиною вертикальні пучки очерету, прив'язані до дерев'яного каркасу.

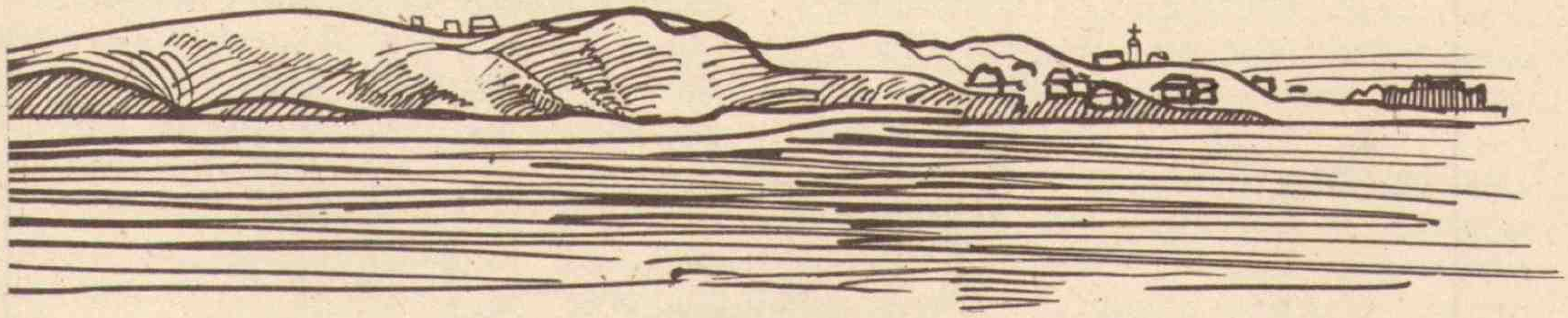
** Майстра – назва вітру. За давньою місцевою термінологією вітри в залежності від напрямку мають свої назви: майстра – північно-західний, тремунтан – північний, грего – північно-східний, широка – південно-східний, низовка – південний, гарбій – південно-західний, пунент – західний.

Давня світлина

Вигляд одного з сіл України. Початок XX ст.

Підляшшя

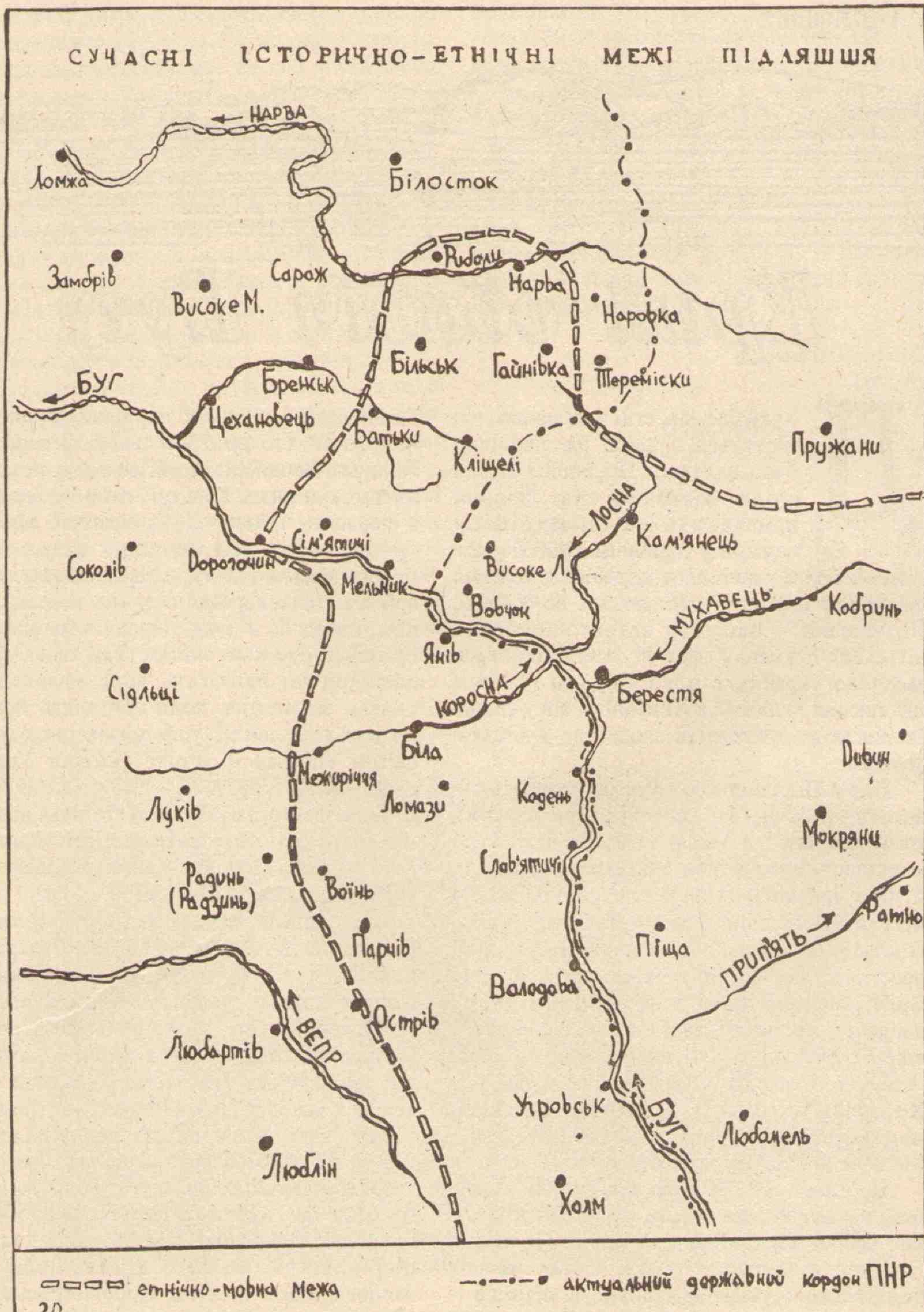
Край обабіч Бугу

До українських етнічних земель, що містяться найдалі на північний захід, належить Підляшшя. Перші сліди оселення тут людини припадають на кінцеву фазу палеоліту (приблизно 10000 років тому), а поява раньослов'янського населення датується першими століттями по Христі. Підляшани – нащадки автохтонних трипільських племен. У заранні своєї історії край заселяло українське плем'я бужан (частина літописних дулібів) і в XI столітті він у складі Волинського князівства входив до Київської держави.

Назву Підляшшя мовознавці виводять від його географічного положення – „під ляхами", тому що воно на заході межує з польським історичним князівством Мазовше. У папських буллах цю назву передавали як Podlexia, а пізніше Podlachia. Територія історичного Підляшшя займала близько 20 000 км^2, простягаючись обабіч верхньо-середньої течії Бугу. Межею його в північно-східному напрямку є річка Нарва, за якою починаються вже білоруські землі; на південному сході межує з Поліссям і Волинню, на півдні – з Холмщиною. У XII столітті Підляшшя поділялося на Дорогичинську, Більську, Мельницьку та Берестейську землі.

Протягом XII і XIII століть поляки кілька разів намагалися заволодіти цими теренами, але їхні успіхи завжди були тільки тимчасовими. Підляшшя зазнавало також частих нападів балтійського плем'я ятвягів, а пізніше – прусських хрестоносців (1379 і 1392). У 1238 році король Данило приєднав Підляшшя до Галицько-Волинської держави, куди воно належало аж до 1340 року. З падінням Галицько-Волинської держави цей край захопив литовський князь Кейстут, який передав його в спадщину Вітовтові. Як зазначає Михайло Грушевський, Підляшшя – стара земля Дорогичинська „перед часами Ягайла тільки припадком, на короткі часи, і то переважно не ціле, попадало в руки Польщі в пограничних польсько-руських війнах. Так само тільки ефемерично належала вона мазовецьким князям за Ягайла, коли той надав його як литовський лен Янушу мазовецькому, але слідом відібрав її Вітовт" (Історія України-Руси. – К. – Львів, 1907. – Т. IV. – С. 397–398). Вітовт надав містам Тикотин і Більськ німецьке міське право. Потім удруге по смерті Жигмонта Кейстутовича Підляшшя захопив мазовецький князь Болеслав (1440–1443).

Незалежно від того, що Підляшшя належало до Литовсько-Руської держави, польські впливи були тут дуже великі завдяки безпосередньому сусідству з Мазовшем. Уже в XV столітті багаті українські боярські роди на Підляшші спольщились, а дрібно-шляхетська верства втратила свій голос і значення через великий наплив дрібної польської шляхти з Мазовша та Малопольщі, що приносила з собою польську мову й польське право. Під натиском польської шляхти, польське право було заведено в Більській землі вже в 1501 році, щоправда, тільки для „земян", тобто для самої цієї шляхти. Та вже в 1516 році його запроваджено в землі Дорогичинській як обов'язкове для всієї шляхти, хоч зберігся ще давній звичай писати судові справи українською

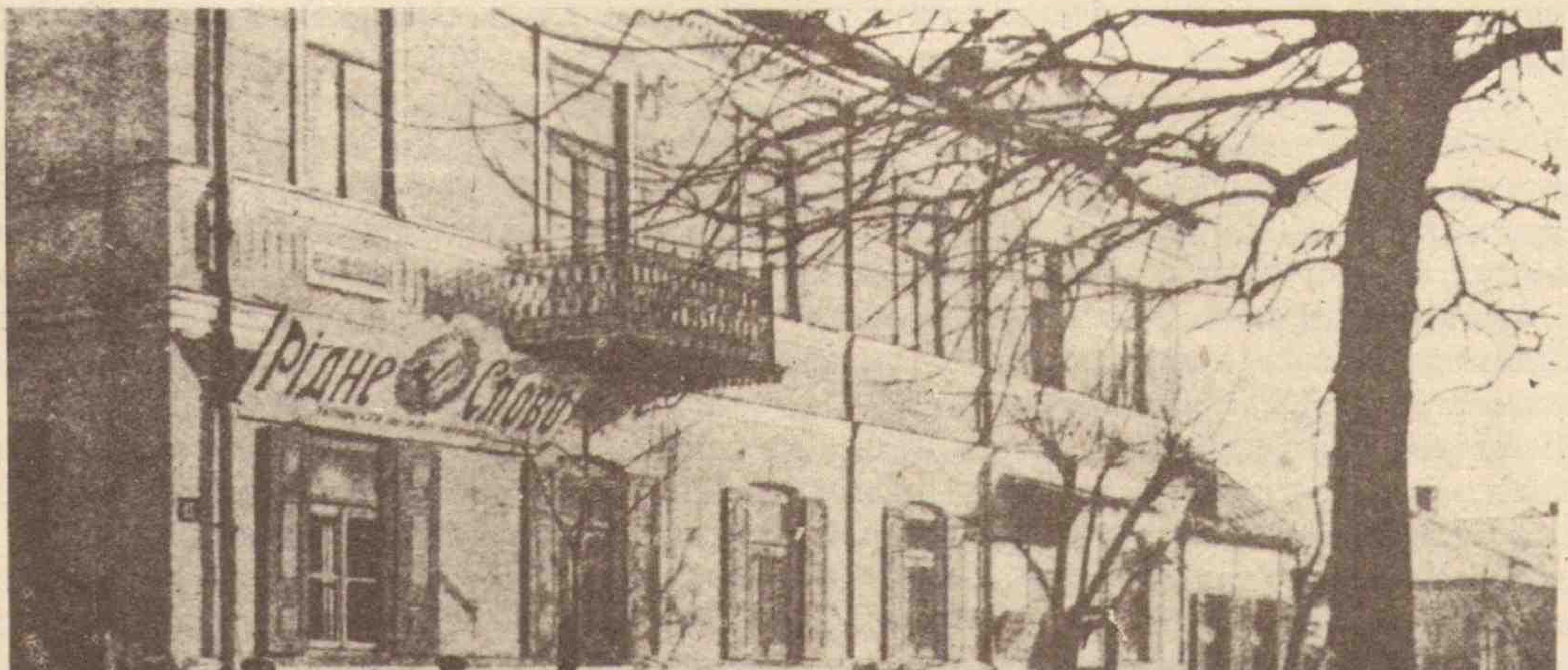

СУЧАСНІ ІСТОРИЧНО-ЕТНІЧНІ МЕЖІ ПІДЛЯШШЯ
НАРВА
Ломжа
Білосток
Замбрів
Сараж
Риболи
Нарва
Нарофка
Високе М.
Більськ
Гайнівка
Теремиски
БУГ
Бренськ
Цехановець
Батьки
Кліщелі
Пружани
Лосна
Кам'янець
Соколів
Дорогочин
Сім'ятичі
Мельник
Високе Л.
Вовчок
Янів
Мухавець
Кобринь
Сідльці
Короснa
Берестя
Біла
Межиріччя
Дивин
Луків
Ломази
Кодень
Мокряни
Славатичі
Радинь
(Радзинь)
Воїнь
Парчів
Піща
Припять
Ратно
Володава
Вепр
Острів
Любартів
Угровськ
Буг
Любомель
Люблін
Холм
етнічно-мовна межа
актуальний державний кордон ПНР
20

мовою. Привілей великого князя Жигмонта (1516) надавав право бути обраним до земських і городських судів тільки місцевим „зємянам" – католикам. Як урядову мову замість руської (української), прийнятої в усіх землях Великого князівства Литовського, було заведено мову латинську.

У 1520 році Підляшшя оформлено в окреме воєводство, що складалося з земель Дорогичинської, Більської на півночі та Берестейської на південному сході з центром у Дорогичині. Берестейську землю в 1566 році було вилучено з Підляського воєводства, а зменшене Підляшшя поділено на п'ять судових округ: Дорогичинську, Мельницьку, Брянську, Суразьку та Тикотинську. У таких межах край включено до складу Польщі в часи Люблінської унії (1569). Відтоді польський наступ ще більш посилився, зокрема на „руську віру" і взагалі на українське православне духівництво, що було остоєю українства на Підляшші.

Всенародний рух під проводом гетьмана Богдана Хмельницького в 1648–1657 роках не зміг охопити й Підляшшя через близькість його до Варшави, столиці Польщі. Та в козацькому війську були підляшани – славетний полковник Михайло Кричевський, шляхтич з Кричева, та інші. У 1657 році на підляських теренах побували козаки полковника Ждановича, який з наказу Богдана Хмельницького брав участь у поході на Польщу в складі шведсько-українсько-семигородської коаліції, але закріпитись надовше вони там не зуміли. Внаслідок ряду боїв з польськими військами Підляшшя зазнало в той час великого нищення.

З підписанням у 1596 році церковної Берестейської унії Підляшшя як складова частина Холмської єпархії формально перейшло на унію разом із своїм владикою, але православна церква збереглася тут ще більш ніж на півстоліття. Щойно в 1652 році заходами короля Яна Казимира унія закріпилась остаточно, і врешті перебрала на себе обов'язок бути заборолом українства. Сам факт, що Підляшшя прийняло унію, зовсім не перешкоджав полякам переслідувати цю церкву. Її духівництво позбавляли всіх прав, навіть змушували працювати на панщині. Польща ніколи не зрікалася своїх планів щодо Підляшшя, а тому що уніятська церква не збиралася бути засобом до спольщення українського населення, у певних польських колах визрів відомий проект на „знищенє Русі" (1717), одним із пунктів якого передбачалося настановляти на єпископів прихильних польській політиці кандидатів. У висліді цього, почавши від 1790 року, на владичому престолі Холмської єпархії засідають або родовиті поляки, що вступили з цією метою до чину

Помешкання „Української Громади" і редакція „Рідного Слова" в Білій

Українська громада в Білій

Василіан, або спольщені русини, як Порфирій Важинський (1790–1804), Фердінанд Домброва-Ціхановський (1810–1828). Єпископ Ціхановський запровадив у Холмській єпархії не відому в східній церкві капітулу з 12 вищих духовних і до неї ввійшли двоє поляків. Так само за цього єпископа введено польську мову як у внутрішньому церковному врядуванні, так і в проповідях, почалася послідовна латинізація церковного обряду.

Серед таких невідрадних обставин наближалося падіння Польщі. Під час останнього поділу її в 1795 році північне Підляшшя припало Пруссії, а південне – Австрії. Берестейщину захопила Росія. Із створенням Наполеоном Варшавського князівства Північне Підляшшя прилучено до нього в 1807 році, а Південне – в 1809-му. Віденський конгрес (1815) закріпив край за Польським королівством як окреме воєводство; воно складалося з двох округ та дев'яти повітів, що разом налічували 466 громад (397 944 мешканці).

Уряд Польського королівства домігся в папській курії вилучення Холмської єпархії з-під юрисдикції Львівської митрополії, що було зроблено 1829 року, незважаючи на протести митрополита Михайла Левицького.

Польське повстання в листопаді 1830 року стало цареві Миколі І за привід до наступної ліквідації непричетної до нього греко-католицької церкви в межах Російської імперії, крім Підляшшя як частини Польського королівства. Та наступник Ціхановського, єпископ Феліціан Шумборський, замість ужити заходів для збереження своєї церкви, почав викидати іконостаси з храмів та ще більш латинізувати обряд. Після виділення Холмської єпархії зі складу Львівської митрополії греко-католицькою церквою керували фактично римо-католицькі єпископи з Любліна та Янова на Підляшші. Ряди сполонізованих священиків зростали, вони почали вести нерозважну кампанію проти православ'я, захвалюючи латинський обряд.

Щоправда, не бракувало й таких священиків, які бачили, що латинізація й полонізація греко-католицької церкви веде її до загибелі. Отець Михайло Лишневич остерігав у 1863 році, „що єдиним рятунком для церкви може бути поворот до давніх руських (тобто українських. – *В.В.*) традицій і обрядів". Політика Холмської єпархії обурювала вірних і вони протестували де могли, одні звертались до російського уряду в обороні

своєї церкви, інші на знак протесту переходили цілими громадами на православ'я, як, наприклад, село Люхів на Холмщині.

В міжчасі уряд, який у підросійській Україні та Білорусі нещадно ліквідував греко-католицьку церкву, став в обороні уніатів у Польському королівстві, й латинізація почасти припинилася в 40-х роках. Проте вже 1844 року Підляське воєводство було зліквідовано й прилучено до Люблінської губернії, що посприяло польському наступові. Коли в січні 1863 року вибухло друге польське повстання, яке захопило й терени Підляшшя, частина греко-католицького духівництва була вже спольщена, і не тільки сама брала активну участь у повстанні, а й закликала до цього своїх вірних з церковних казальниць (о.Калиновський у селі Хорощинна). Між активними учасниками повстання були і двоє синів єпископа-номіната І.Калинського. Цей владика далі латинізував і полонізував церкву та обряд. На прохання вірних російська влада перестерігала єпископа, а коли це не допомогло, у 1866 році запроторила його разом з найближчими помічниками до В'ятки. Останнім греко-католицьким єпископом Холмської єпархії був галичанин Михайло Куземський (1868–1871), але в той час доходили вже до голосу священики-москвофіли, які оскаржували його перед російською владою, і він мусив повернутися назад до Галичини. На місце Куземського влада призначила адміністратором єпархії Маркила Попеля, який відіграв ролю ліквідатора Холмської єпархії греко-католицької церкви, подібно до єпископа Семашка, що знищив унію в 30-х роках на Правобережжі та в Білорусі. Замість дотеперішньої латинізації прийшла русифікація української церкви.

У 1874 році російська влада вирішила провести „возз'єднання" греко-католиків Холмської єпархії, яка була останнім залишком Берестейської унії в межах Російської імперії. Для сприяння цій акції й придушення опору на Підляшшя було виряджено загони козаків, вони карали т. зв. „упорствующих" підляшан і холмщаків, що трималися батьківської віри. Під кінець 1874 року Холмська єпархія налічувала 330 церков і 246 146 вірних. 33 підляських греко-католицьких священики і тисячі „упорствующих" вірних російська влада заслала до Сибіру та центральних російських губерній. 11 травня 1875 року на прохання делегації, очоленої М.Попелем та дванадцятьма священиками-москвофілами, настало офіційне „воссоєдінєніє уніатов с православной церквью", але на ділі понад сто тисяч вірних греко-католицької церкви відмовились перейти на православ'я. Проте не могли вони перейти й на римо-католицький обряд, бо це було заборонено державним законом, і не бажаючи прийняти православ'я, вони залишились поза всякою церковною організацією. Їх згірдливо називали „калакутами". Коли по революції 1905 року вийшов толеранційний закон, який дозволяв належати до бажаної церкви, тоді „калакути" перейшли на латинство й з часом ополячились під впливом польського римо-католицького кліру.

Холмська єпархія була проголошена місійною територією. До неї Священний синод російської православної церкви посилав найкращих своїх священиків, приймав також галицьких священиків-москвофілів, які русифікували тамтешніх українців.

Холмські діячі зверталися до російського уряду з проханням, щоб Холмщину й Підляшшя виділити в окрему губернію й прилучити її до Київського генерал-губернаторства. Натомість із підляських повітів утворили Сідлецьку губернію й підпорядкували її Варшавському генерал-губернаторству. Тільки після довготривалих заходів та обговорень було сформовано спеціальну етнографічну комісію, а відтак на підставі її висновку в 1912 році з теренів на захід від Бугу, де українська людність становила абсолютну більшість, утворено Холмську губернію. Північне Підляшшя такої більшості в цей час уже не мало й залишилось у межах Білостоцької губернії. Підляські північні, як і західні повіти (Соколів, Сельці, Луків, Радинь) здебільшого спольщились, за що відповідальність несуть, з одного боку, греко-католицька церква, а з другого – російський уряд з його примусовою ліквідацією цієї церкви.

Перша світова війна спричинила чергові нещастя для Підляшшя. У серпні 1915 року російська армія, відступаючи, примусово евакуювала більшість українського населення на схід, у глиб імперії. Тим часом на таємний

наказ свого проводу польське населення масово уникало евакуації, і з приходом німців поверталося на свої місця, забираючи рештки покинутого українцями добра, захоплюючи українські церкви. У 1916 році Українські Січові Стрільці почали організовувати українське шкільництво на Підляшші, а Союз визволення України з військовополонених українців став формувати І-й Запорізький полк ім. Т.Шевченка, перехідний табір якого був у місті Біла. Тут-таки постала центральна українська організація Підляшшя – Українська громада, а також Шкільна рада. У червні 1917 року з'явився перший український часопис на Підляшші – „Рідне Слово" (редактор М. Соловій).

Згідно з Берестейським договором 1918 року, вся Холмська губернія мала належати Українській Народній Республіці, але час і обставини не дали змоги цей договір утілити в життя. Вже наприкінці того року Підляшшя окупували поляки. Частина евакуйованих у Росію підляських українців повернулася додому, але багато їх загинуло. Врешті з 1914 року, коли в межах Польського королівства налічувалось 314 тисяч українців, до 1921 року ця кількість зменшилась до приблизно 200 тисяч (урядова статистика подавала тільки 90 434 українці в Люблінському воєводстві).

Українське Підляшшя зазнало жахливої руйнації в усіх сферах. Так, 1914 року Холмська єпархія мала 389 чинних православних церков; 79 з них було зруйновано під час воєнних дій або ж вороже настроєними до українців польськими елементами. Влада новопосталої польської держави вдалася до т. зв. „ревіндикації поунійних дібр", тобто почала відбирати в православних колишні уніатські церкви. У висліді „ревіндикації" з 210 заціліли церков 48 було перероблено на римо-католицькі костели, 111 замкнено урядовими чинниками, тож у Холмській єпархії залишився відкритим усього 51 храм. На самому Підляшші цей стан був ще трагічніший, бо в перших роках існування відродженої польської держави українців налічувалося всього 20 000 осіб, розкинених у 170 селах краю. Для духовної обслуги їх залишилось тільки три православні парафії – у Заболоті, Носові й Кобилянах з п'ятьма церквами та Яблоченський монастир. Вірні були віддалені од своїх церков навіть на кількадесят кілометрів. У роки після першої світової війни на Підляшші вдалося відкрити 12 філіальних церков наявних парафій та побудувати декілька нових.

Завдяки Антонові Васиньчукові в 1922 році було засновано на Холмщині й Підляшші самоосвітнє товариство „Рідна хата". Того ж самого року Підляшшя разом з Холмщиною, Волинню та Поліссям взяло участь у виборах до польського сейму і в результаті вислало до Варшави 20 послів та 6 сенаторів. З Підляшшя були два посли – Павло Васиньчук та Степан Маківка.

До других виборів, 1928 року, за влади Ю.Пілсудського політичні права українців були обмежені. З теренів усієї колишньої Холмської губернії пройшов до сейму тільки один посол – (підляшанин Павло Васиньчук від Українського національно-демократичного об'єднання). У 1935 році внаслідок недемократичного проведення виборів українці Холмщини й Підляшшя вже не мали жодного свого посла.

В нових історичних умовах Львівська греко-католицька митрополія намагалася розпочати церковно-унійну акцію, насамперед серед „калакутів", щоб сприяти поверненню їх до рідної церкви, а тим самим і до українства, але польська влада не допустила греко-католицьких священиків на Підляшшя й Холмщину. Натомість польський уряд розпочав унійну акцію на власну руку, створюючи римо-католицький костел східного обряду, який мав бути цілком залежним не від греко-католицької митрополії у Львові, а від польської римо-католицької єпархії. Коли ця спроба провалилась, Польща вирішила зліквідувати православ'я на Підляшші та Холмщині й силою завести римо-католицизм. Почалося руйнування українських православних церков, яких у 1938 році польська адміністрація знищила 167, з них 18 на самому Підляшші. В обороні українських православних церков стала Українська парламентарна репрезентація, зокрема сенатор Остап Луцький, посол Степан Баран, а також голова греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький.

З падінням Польщі у вересні 1939 року Підляшшя опинилося під німецькою окупацією в межах т. зв. Генерал-губернаторства (крім Більського повіту, включеного

безпосередньо до складу райху). В обмежених обставинами війни умовах почалась організація українського життя. Заходами д-ра Тимоша Олексіюка, було створено українські допомогові комітети – у Білій Підляській (голова – колишній сенатор Іван Пастернак) з трьома делегатурами – в Тересполі, Янові та Вишничах, а також у Падині Підляському з делегатурою у Володаві. Відновлювалося заборонене за Польщі українське народне шкільництво, у Володаві та Білій було відкрито два середні навчальні заклади – торговельні школи. У наладнанні організаційного життя в краї допомагали втікачі з підсовєтських земель.

Дуже важливою подією для Холмщини й Підляшшя стало відновлення української православної єпархії в Холмі та перебрання від поляків захопленої ними в 20-х роках Холмської катедри. Очолив єпархію нововисвячений єпископ Іларіон – відомий учений професор Іван Огієнко. Кількість парафій відновленої єпархії зросла до 91 в 1944 році проти 51 в 1939-му.

Після вибуху совєтсько-німецької війни посилилася підпільна терористична діяльність поляків, спрямована в основному проти свідомих українців Підляшшя й Холмщини. Так само, як і діяльність большевицьких партизанів – головно втікачів із табору військовополонених біля села Віскренич на Підляшші.

Для оборони від терористичних акцій поляків, зокрема підпільної Армії крайової, що безоглядно нищила українців, у червні 1942 року було зорганізовано в Грубешові Українську самооборону, яка вже через рік налічувала 500 осіб. Терор на Підляшші частково припинився лише під час перебування тут відділів української дивізії.

Влітку 1944 року Підляшшя зайняла совєтська армія. Згідно з Ялтинським договором, Підляшшя й Холмщина залишилися в складі Польщі, причому українці мали бути переселені з цих теренів, як з Лемківщини та Засяння. Переселення почалося наприкінці 1944 року й тривало до 1946 року, головно в Україну. Совєтські джерела подають, що тоді із самого тільки Володавського повіту переїхало до УССР 25 030 українців. У цей же час на Підляшші й Холмщині діяли відділи УПА, що не допускали переселення, яке здійснювалося польською адміністрацією надзвичайно жорстоко; палили покинуті переселенцями села, щоб унеможливити

Село на Підляшші

Українська уніатська церква в Білій

заселення їх польськими колоністами. Під приводом поборювання УПА 1947 року влада провела т. зв. операцію „Вісла", депортувавши українське населення Південного Підляшшя, Холмщини та інших теренів на колишні німецькі землі, зокрема в Ольштинське (Пруссія) та Кошалінське й Вроцлавське (Сілезія) воєводства*.

Під сучасну пору українського Підляшшя нема, як нема української Холмщини чи Лемківщини. Колишнє історичне Підляшшя сполонізовано. Його територія нині поділена між трьома воєводствами: Білостоцьким, Варшавським і Люблінським; південно-східна частина на правому березі Бугу прилучена до Білорусі.

Як і в минулі часи, Підляшшя дало в цьому столітті ряд визначних постатей у ділянці громадській, політичній та церковній. Серед них варто згадати Івана Пастернака, вчителя й сенатора в 1922 – 1927 роках; Павла Васиньчука, посла до сейму в 1922–1929 роках (обидва вони загинули 1943 року, вбиті польським підпіллям); Антона Васиньчука, посла до сейму в 1922–1927 роках і першого голову Української парламентарної репрезентації у Варшаві; д-ра Василя Дмитріюка, посла від Полісся в 1922–1927 роках. Це були ті провідні люди, які перші застосували легальні форми боротьби з польським шовінізмом. Крім них відзначились ще д-р Тиміш Олексіюк, лікар і публіцист, співробітник дипломатичної місії УНР у 1920 році; інженер Євген Пастернак, публіцист і політичний діяч у краї та на еміграції, автор книжки „Нарис історії Холмщини й Підляшшя". На церковному полі здобули заслуги підляшани Олексій Громадський, єпископ Крем'янецький (загинув у 1943 році) та Платон Артим'юк, перший єпископ УГПЦ Східної Канади (помер у Торонто в 1952 році)**.

д-р Василь ВЕРИГА

(Канада)

Статтю проілюстровано документальними світлинами з видання: Календар „Української громади" в Білій на 1918 рік (Видання „Рідного слова". – Біла на Підляшу, 1918).

---

* Здійснена комуністичним режимом операція „Вісла" не зачепила Північне Підляшшя – єдину українську етнічну територію в межах Польщі, звідки не було депортовано українців. Тутешнє населення влада оголосила білоруським. Отож протягом останніх десятиріч поряд з навальною полонізацією воно зазнавало офіційної білорусизації (вивчення дітьми чужої їм білоруської мови по школах, видання місцевої білоруськомовної газети „Ніва", діяльність Білоруського суспільно-культурного товариства тощо). Водночас влада переслідувала будь-які вияви українства. – *Ред.*

** Останніми роками зусиллями молодої української інтелігенції Підляшшя відбувається процес національного освідомлення населення, відродження українського організованого громадського та культурного життя. Діє Союз українців Підляшшя, який видає в Більську часопис „Над Бугом і Нарвою". На користь рідної культури працюють місцеві українські літератори, науковці І.Киризюк, І.Гнатюк, Ю.Гаврилюк, Ж.Жабінська, Г. Купріянович, М.Рощенко та інші. – *Ред.*

ЯК НАВЕРТАЛИ УКРАЇНЦІВ ПІДЛЯШШЯ НА ПРАВОСЛАВ'Я

(лист і вірш Миколи Янчука на тлі його спадщини)

Мабуть, жоден край на українських етнічних теренах не зазнав такої трагічної долі в нашому сторіччі, як Холмщина й Підляшшя. Але коріння їхньої трагедії сягає ще давніших часів – 70-х років минулого сторіччя, коли російська влада, брутально придушуючи опір місцевого населення, змушувала його змінити своє віровизнання. У висліді це призвело до віросповідного поділу, а відтак і навального винародовлення значної частини людності. Якою недолею відбилися події примусового навернення на православ'я в житті тих, хто попри все лишався при греко-католицькій вірі, засвідчив на прикладі свого батька автор публікованих нижче листа і вірша – визначний підляшанин Микола Янчук (1859–1921).

Походив він із села Корниця Костянтинівського повіту Сідлецької губернії. Вчився в гімназії в місті Білий, потім у Москві, де згодом закінчив університет, жив і працював до самої смерті. Як різнобічно обдарований учений М.Янчук виявив себе в галузі етнографії, зокрема музичної, фольклористики, літературознавства, антропології. З Україною був пов'язаний не тільки своїм походженням, рідною мовою, частим літнім побутом там (під Лубнами мав хутір), постійними взаєминами з нашими вченими та письменниками – М.Сумцовим, А.Кримським, Б.Грінченком, М.Гнатюком та ін., науковими зацікавленнями, а ще й літературною творчістю. Написав кілька популярних свого часу п'єс („Пилип-музика", „Вихованець", „На чужині", „Не поможуть і чари, як хто кому не до пари" та ін.), що їх виставляли театри М.Старицького, М.Садовського, українські трупи в Галичині, аматори по всій Україні. Проте більшість його драматичних творів не була опублікована і тепер мало знана.

Ще менш відомими лишаються віршові спроби М.Янчука. Про характер їх подав деякі відомості М.Сумцов у статті 1922 року, присвяченій пам'яті М.Янчука: „Собі на втіху М[икола] А[ндрійович] писав ліричні поезії на рідній корницькій мові, ніде їх не друкував, а ласкаво ділився ними з знайомими науковими діячами"[1]. Тут-таки автор статті навів три фрагменти з цих віршів (наблизивши тексти до норм літературної мови). Поетичний твір „Янкові Купалі (на памэтку)" опублікував 1981 року В.Рагойша[2]. Оце, власне, і все з досі друкованого.

Тим часом у кількох державних архівах нам пощастило розшукати автографи ще восьми дотепер не відомих віршів М.Янчука (поч. 80-х, 1911, 1912, 1918, 1919 рр.), причому вперше виявлено його поезії (три) літературною українською мовою. Нововиявлені автографи – це переважно принагідні ліричні чи жартівливі вірші, долучені чи вписані в листи М.Янчука до різних його кореспондентів – „інтимна втіха чулого серця" (М.Сумцов). На цьому тлі ширшим ідейно-громадянським засягом і літературною вартістю вирізняються „Правда", „Пісня-розрада" і публікована тут „Молітва . . . "

Останній із згаданих віршів друкуємо разом з листом М.Янчука до О.Шахматова за автографом, що зберігається в Санкт-Петербурзькій філії Архіву Російської АН (Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 1778. – Арк. 46–51). Написано „Молітву . . . " говіркою рідного села автора, себто мовою його дитячих і юнацьких літ, до якої він упродовж цілого свого життя відчував інтерес і замилування.

М.Янчук у листах наголошував, що його вірші корницькою говіркою є зразками радше діалектологічними, а не поетичними, втім не раз висловлював і жаль, що так мало чого друковано цією архаїчною підляською говіркою, яка швидко зникала з ужитку під польськомовним тиском, надто після подій 1875 року. Тож ця наша публікація дає певну нагоду не тільки пізнати дещицю з трагічної історії Підляшшя в документальному й образно-літературному насвітленні очевидця, а й зазнайомитися з особливостями однієї колись живої української говірки того краю, зафіксованої у віршовій формі її питомим носієм і прихильним дослідником. Таке запізнання для читача в Україні видається нині тим більш бажаним, що започаткована М.Янчуком традиція через багато десятиріч, уже в наш час, дістала своє продовження в діалектній творчості цілого гурту талановитих літераторів з Підляшшя, свідомих того, що, плекаючи рідну говірку, регіональну літературну традицію, вони водночас живлять і урізноманітнюють загальнонаціональну культуру й мову.

Олександр РИБАЛКО

[Лист Миколи Янчука до Олексія Шахматова [3]]

Москва, 9 мая 1913 г.

Многоуважаемый Алексей Александрович!

Разбираясь в своих шпаргалках, я нашел одно свое давнишнее малорусское стихотворение от времени студенчества[4], написанное под впечатлением униатской разрухи в Польше и связанной с этим смерти моего отца. Он был одним из „упорствующих", за что и пострадал. Будучи церковным старостой в с. Корнице Константиновск[ого] у[езда] Седл[ецкой] г[убернии], он стоял во главе движения, по крайней мере в этой округе. Когда в начале 1870-х гг. власти приехали к нам в село с казаками „очищать" церковь от всего униатского (икон, книг, органов и пр.), мой отец, заранее узнав об этом, запер церковь и ключи закопал в землю, воображая, что этим он спасет церковь от разорения. Двери взломали и его подвергли казацкой экзекуции и отвезли в тюрьму на 3 месяца как зачинщика, тем более, что он уже перед этим сидел в седлецкой тюрьме 9 месяцев как организатор и участник тайной депутации, отправлявшейся в Холм к униатскому епископу Куземскому[5], чтобы получить от него директивы для униатов в виду начинавшейся смуты. Наконец в 1875 году, когда был составлен официальный акт об окончательном упразднении унии и от униатов потребовали при помощи военной экзекуции подписать отречение от унии, наши корничане во главе с церковным старостой, т.е. моим отцом, отказались подписать этот акт, после чего началась оргия ошалевших властей с губернатором Громекой[6] во главе. Начали сечь поголовно всех, одних засекли до смерти, других отливали водой и вторично секли, пока не вынудили согласия, третьих, в том числе и моего отца сотнями отправляли в тюрьму после безуспешной неоднократной порки, и имущество их отдавали на разграбление казаков. Мой отец сидел сначала в бельском (бывшем радзивилловском) тюремном замке, и я, обучаясь тогда в бельской гимназии, имел с ним свидание при жандармах. Потом его перевели в Брест-Литовскую крепость, где он просидел всю зиму в сыром каземате, получил жестокую малярию, и хотя к весне был выпущен по болезни, но не поправился и через некоторое время умер. Его единомышленники были отправлены в ссылку и не возвращены. Эти сведения* я Вам сообщаю вкратце только для того, чтобы Вам понятнее был смысл стихотворения, а посылаю я его Вам исключительно как образчик диалектологический, отнюдь не поэтический. Оно написано живым корницким наречием, которое, помнится, Вас интересовало, в особенности своими дифтонгами. При переписке я старался придать возможно больше фонетической точности, причем все гласные, а также ъ и ь здесь следует читать по-великорусски. Знак и (мягкое) я исключил, довольствуясь одним і (как принято теперь у белоруссов); корницкое наречие не знает среднюю и, принятую в литературном малорусском, и только твердое (ы) и мягкое (і).

Из дифтонгов употребительны:

і͡а (после шипящих и после р – ы͡а) вместо а, я в известн[ых] случаях;

і͡е (ы͡е после шип[ящих] и р) вм[есто] ѣ, е, і в известн[ых] сл[учаях];

у͡о вм[есто] о; ю͡о вм[есто] ё в изв[естных] случ[аях].

Дифтонги появляются под ударением, которое падает на первую составную часть дифтонга.

Знак г = h в произношении (за исключ[ением] немногих случаев, в этом стих[отворении] не встречающихся). Остальное, кажется, не вызывает сомнений. Поясню еще отдельные слова:

сусма – по-корницки – схизма, отсюда:
сусматы́к (схизматик), сусматицькі (схизматический);
імжы́т (с приставным і) – моросит;
прэд, иногда пэд – перед (предлог);
карава́ш – отворот у рукава, обшитый (у свитки) красным сукном. Отсюда переносно: лоскут оторванного тела с кровью (в данном случае от нагаек);
ску́ток – результат, конец;
о ніц нэ стою – ничем не дорожу;
лі͡епшэйі, возможно и лі͡эпшойі;
над душу – выше души;
цэркву – говорят и цэрков (вин[ительный]);
оно́ (и ŏнŏ – без удар[ения]) = пол[ьское] jeno, только;
доразу – совсем;
згро́за – окрик, обуздание, угроза;
буйнова́ді (буйную) – буйно вести себя, хулиганичать;
гэйнова́ті – веселиться, кутить;
плюндрова́ті (и плендр[оваті]) – разорять, грабить;
безказно (з = почти с) – безнаказанно.

Некоторые свои позднейшие стихотворения на том же наречии я передал Ф.Я.Коршу[7] для диалектических соображений. Если попадутся под руку их черновые наброски, то перепишу и для Вас. Жаль, что в печати мало образцов этого говора, а составители диалектологических хрестоматий не пожелали воспользоваться даже тем, что есть, хотя бы песнями из моей „Корницкой свадьбы"[8], которые для хрестоматии я мог бы точнее транскрибировать. Несколько моих записей оттуда вошло в только что

---

* О них есть упоминание и в моей краткой биографии, напеч[атанной] в „Словаре" Общ[ества] люб[ителей] росс[ийской] слов[есности], изданн[ом] к 100-л[етию] Общ[ества].

вышедший IV-й том Трудов Музык[альной] этногр[афической] комиссии (хотя в нотопечатне лингвистика пострадала). Постараюсь на этих днях выслать Вам его. Попрошу также передать экземпляр Его Высо[честву] г[осподину] Президенту Академии вместе с моими оттисками (в переплете). Не посетуйте, что обременяю Вас этим поручением.
Преданный Вам

Н.ЯНЧУК

Молітва, або плач нэбу͡ощыка бáтька в сусматыцькуй нэвóлі (1875 року)

Дощы́к імжы́т і ві͡этёр вые́,
В тэмні́ці зі́мно й на душы͡э,
Всэ ті͡эло як прэд смэртю ные́,
На плéчох вíсят карвашы́е.

До кóго вдатíся о помуц?
Хто мэ́нэ вызволíт з нэволі?
Чы пры́дэ к скуткові якомусь,
Чы лі͡эпшэйі дождэ́мся долі..?

О Боже, ству͡орцо мілосэрдны!
Твоя вэліка, страшна му͡оць,
О, зглі͡аньси ж, я, робáк мі͡эзэ́рны,
Благаю Тэбэ дэнь і ну͡оц!

Нэ хóчу слáвы ні богацтва,
О ніц над дýшу нэ стою,
Знэсý всі͡э мукі і тулацтва
За ві͡эру й цэ́ркву за свою́.

Нэхай катуют мэнэ, краю́т,
Нэхай знущы͡аютця бэз мі͡эры,
Онó нэхай нэ одбірают
У нас прабатькувськойі ві͡эры!

Зруйновано цэркви дорáзу,
Повыкідалі овтары͡э,
Поламаных крыжу͡ов, обрáзув
Усю́ды пóвны цьвінтары͡э.

Ксёнжкí потоптаны, подэрты,
Капліці пусткамі стоя́т,
І двэ́ры навэт нэ запэрты,
Одны там воробли͡э роя́т.

Ксёндзу͡ов – то дэ повыгані͡алі,
А дэ й самы втэклі чымдýш,
Абы сумі͡эня нэ звалі͡алі,
Свойіх нэ загубілі душ.

Нэ чýті звóнув вжэ одку͡оль,
Як бы́дло наруд тон жые́,
Нэ чýють згрозы вже ніску͡оль,
Один буйнýе, другі пъé.

Пропала ві͡эра – і всэ намарно...
А сусматы́кі прэч гэйнýют,
Козацтво й москалі͡э бэзкáрно
По уніятах всэ плюндрують...

О Боже! Дай опамэнтáне
І нам і нашим ворогáм!
Зьмілуйся, дай політоване,
Нэ дай вмэртí в кайдáнах нам!

Нэхáй повэрнэтця нам ві͡эра,
Нэх заспокóйітця тон рух!
Мы всі͡э благаем Тэбэ щы͡эрэ,
Нэх згінэ сусматыцькі дух!

Замок князя Радзивілла в Білій

Примітки

1 Сумцов М. Микола Андрієвич Янчук // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 283.

2 Рагойша В. Напісана рукой Купалы. – Мінск, 1981. – С. 44–45; передрук: Бялокозович Б. Микола Янчук // Український календар: 1984. – [Варшава, 1984]. – С. 277.

3 Шахматов О. (1864–1920) – російський філолог, славіст. Досліджував історію української мови та її говори.

4 Очевидно, у 1880–1885 роках, коли М.Янчук навчався в Московському університеті.

5 Куземський М. (1809–1879) – український церковний і громадський діяч у Галичині. Переїхавши до російської держави, був у 1868–1871 роках останнім холмським греко-католицьким єпископом.

6 Громека С. (1823–1877) – російський жандармський офіцер, начальник відділу в міністерстві внутрішніх справ, брав участь у придушенні польського повстання 1863 року, в Царстві Польському очолював комісію в селянських справах, потім близько десяти років був сідлецьким губернатором. Відомий як публіцист, друкувався в „Отечественных записках", „Современнике" та інших часописах.

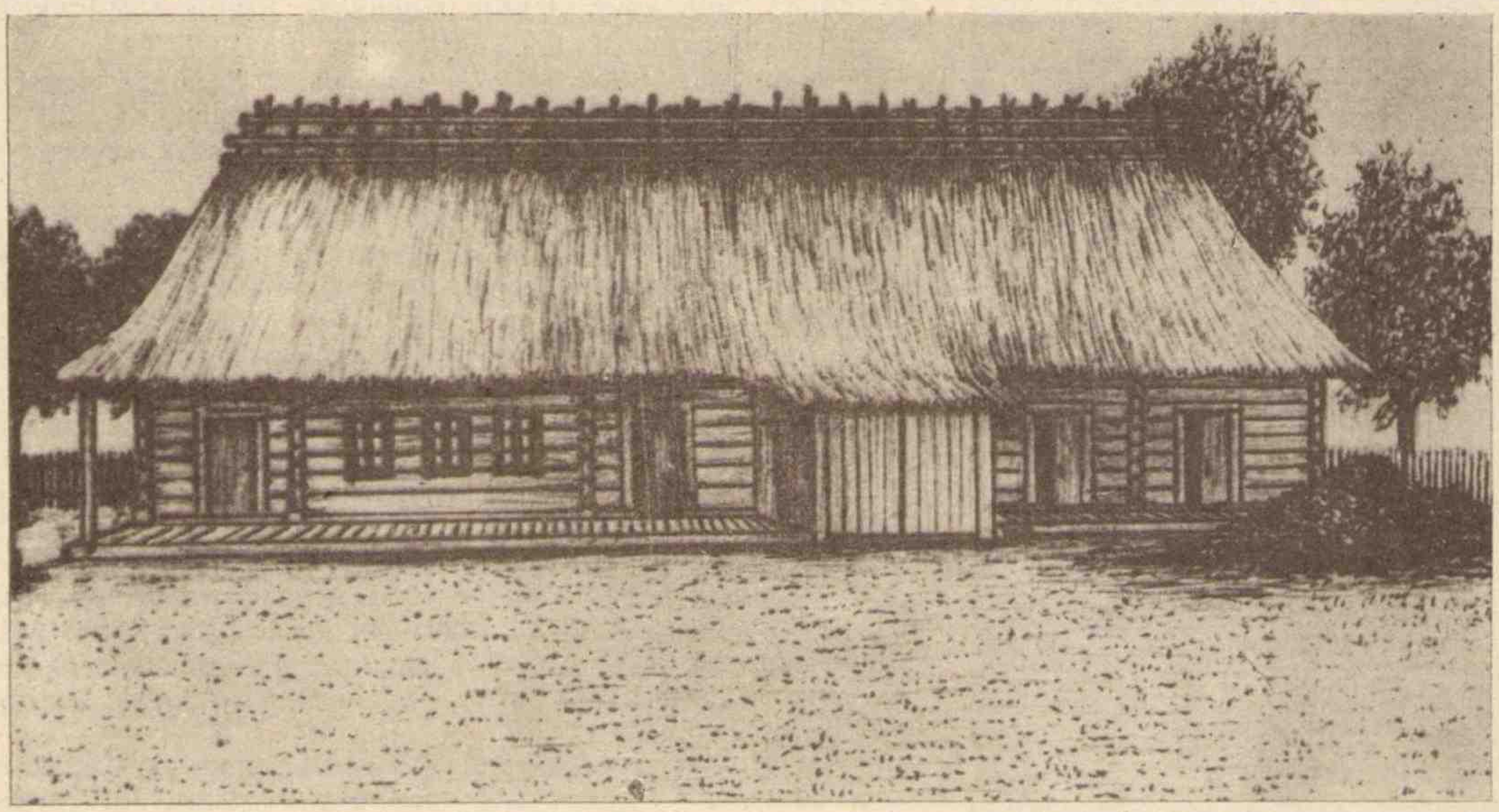
7 Корш Ф. (1843–1915) – російський філолог, славіст, орієнталіст. Голова діалектологічної комісії Російської АН. Вивчав історію української мови й літератури. Обстоював культурно-національні права українського народу. Автор українських віршів.

8 Йдеться про здійснений М.Янчуком опис українського весільного обряду, опублікований у виданні: Янчук Н. Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии. – М., 1886.

ВЕРТЕПИ, ШОПКИ І ВИФЛЕЄМСЬКІ ЗВІЗДИ ВОЛОДИМИРА ШАГАЛИ

Якось завітав до Музею народної архітектури та побуту у Львові Володимир Шагала, пенсіонер із селища Нежанковичі Старосамбірського району на Львівщині, приніс кілька дитячих іграшок, які сам і зробив. Про нього ми вже знали тоді з повісті Романа Федоріва „Скрипка, що грає тисячу літ". З того часу став В.І.Шагала активним кореспондентом нашого музею. Закінчив він початкову школу в селі Клоковичах (нині Республіка Польща). Після переселення в Україну працював у клубі художником-оформлювачем. До речі, малювати навчився самотужки ще в дитинстві. І це йому стало в пригоді на ціле життя. Пізніше багато років був художником на місцевій меблевій фабриці. А коли вийшов на пенсію, зайнявся улюбленою справою – замальовуванням і вивченням пам'яток рідного краю.

Доробок Володимира Шагали великий і цінний. Це альбоми, у яких він фіксував усе зібране, побачене, почуте. Гортаю один з них, присвячений визначним місцям Старосамбірщини. Є тут малюнки монастиря в Лаврові, де, згідно з переказами, похований син князя Данила Галицького Лев, решток монастиря в селі Смільниці, оборонної вежі XV століття в селі Скелівцях, давнього мосту через Дністер.

Типова бойківська хата в селі Грозовій

В альбомі „Старі господарські та громадські будівлі Старосамбірського району" зібрано малюнки десятків споруд. Окремо подано конструктивні елементи з назвами, що уживали в цій місцевості. Малюнки фасадів доповнено схемами внутрішнього планування будівель.

Цінні малюнки будинків у містечках району. Ось, наприклад, двоповерховий будинок у Добромилі. Тут до вулиці виходять десять дверей – кожні з них вели в окрему крамницю, яка була власністю іншого крамаря. З громадських будівель цікаві малюнки шкіл, будинків „Просвіти", церков у селах Міхова, Стара Сіль, Передільниця, Тур'є.

Змальовано також криниці, обороги, придорожні фігури, каплиці, пивниці, „мушні" (сушарні для фруктів).

Альбом „Спомини з дитячих літ" містить етнографічні матеріали про рідне село Шагали Клоковичі, що за кілька кілометрів від Нижанкович.

Про джерела, річки й річечки, мости та їхню конструкцію, назви елементів є багато відомостей в альбомі „Від джерел до моря".

Цікавий альбом „Конопля – від стеблини до тканини". Поряд з цікавими малюнками й записами спогадів Володимира Івановича тут описано не знане в етнографії свято коноплі, яке відзначають напровесні, у першу неділю перед великим постом. Жінки до однієї з хат приносили їжу, трунки й справляли свято. Згідно з обрядом, вони розпускали волосся і трясли головами. Робили це для того, щоб коноплі мали довгу й чисту пряжу.

Окремий альбом про воза та його деталі.

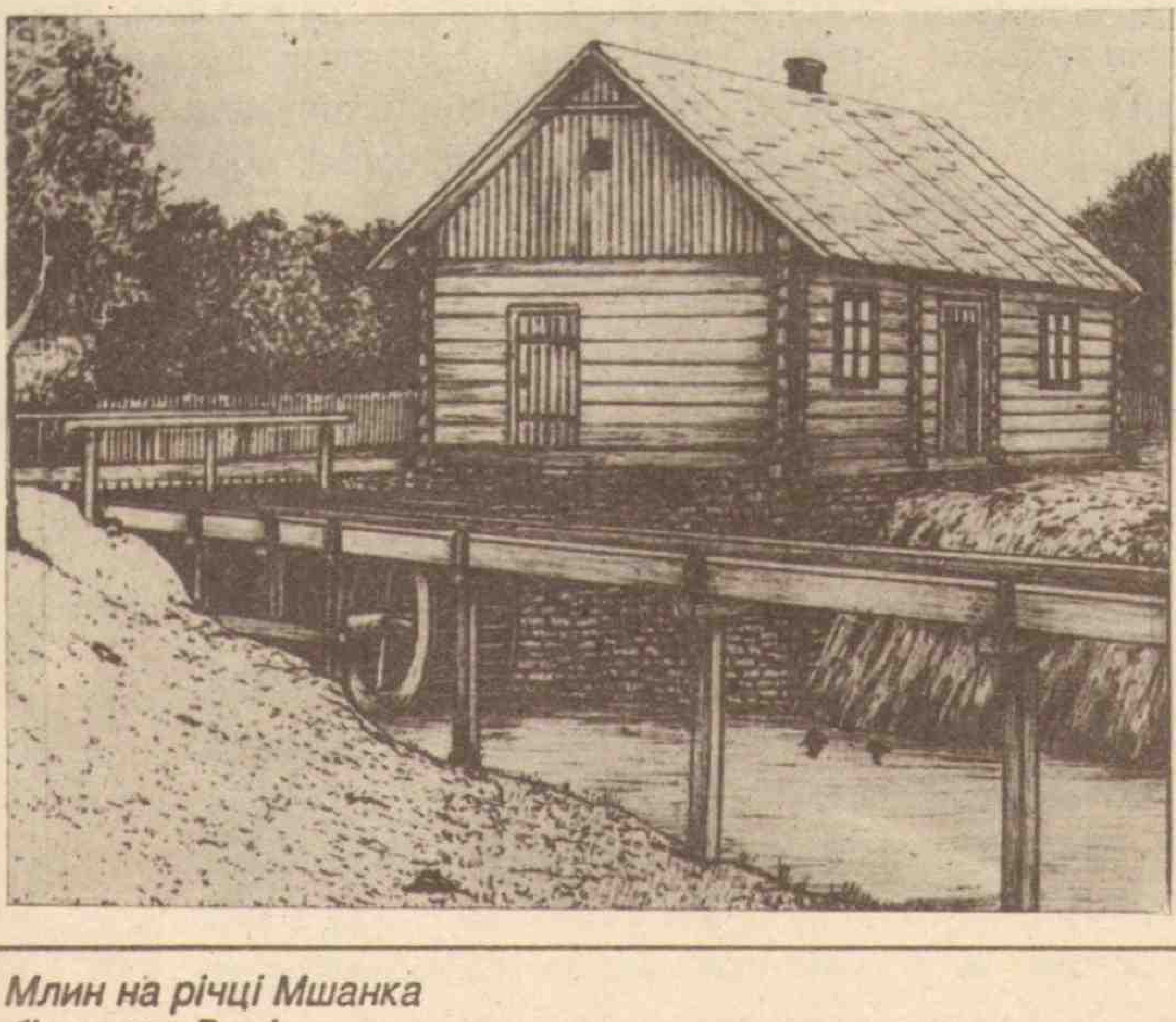
Володимир Шагала докладно вивчав млинарство, подав схеми роботи млинів, які працювали за допомогою водяного колеса, турбін.

В альбомі „Все про коня" можна побачити малюнки й тексти до них, систематизовані в розділах: „Годівля і догляд за кіньми", „Кінь у роботі", „Кінь у військовій службі", „Кінь у дорозі", „Кінь в українській пісні".

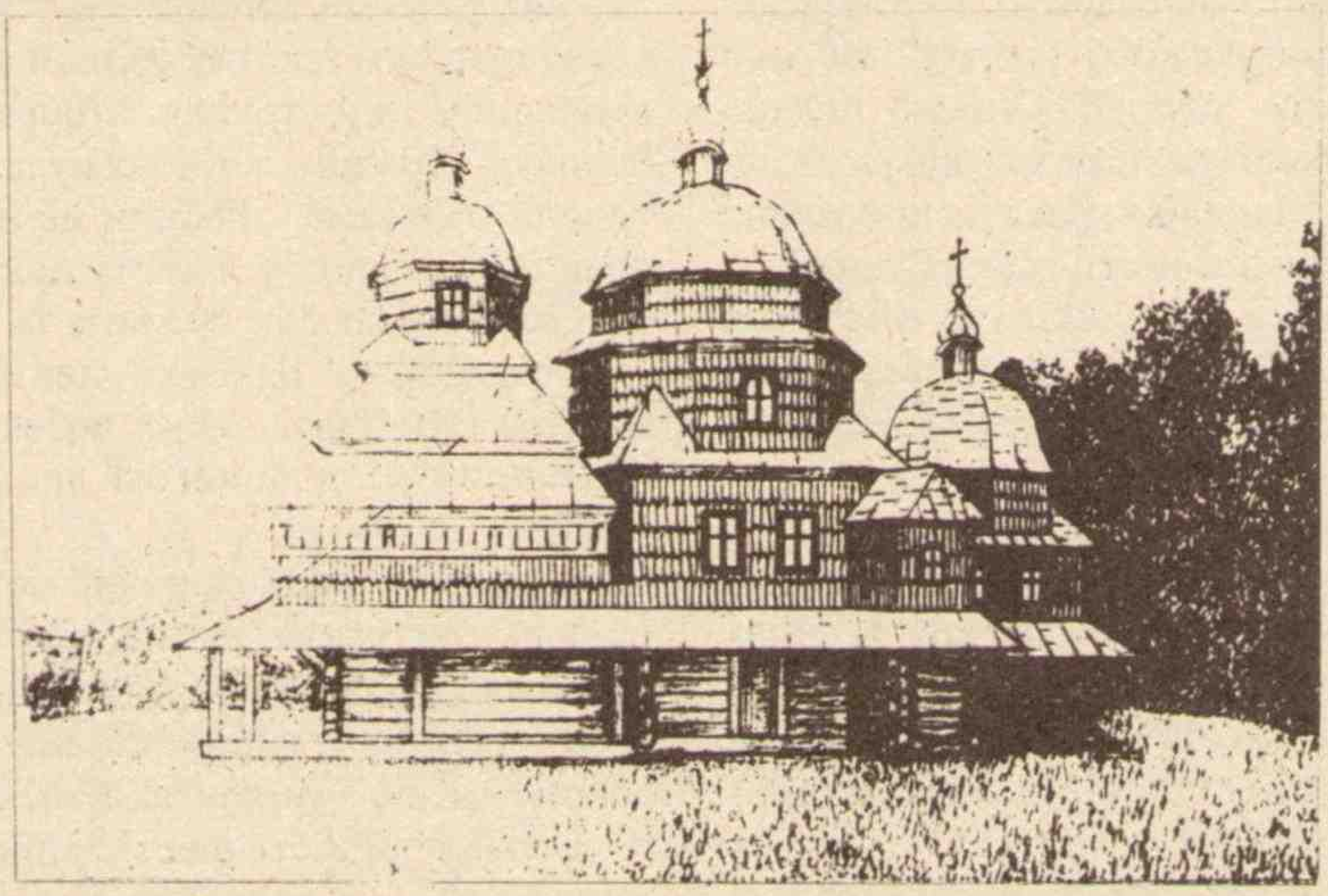
Велику цінність мають записи „Спомини з минулого", „Казки" (55 текстів), „Народні повір'я" (45), „Прислів'я" (408). У 87 нарисах розповідається про громадські шпихліри, збір кропиви для тканин, обжинки, фестинки (ігри), форшпан (перевезення урядовців), флірти (забави молоді), про циган. Всього 87 нарисів.

Альбом „Народне мистецтво" теж оригінальний своїм змістом. У ньому подано відомості про рідкісні види мистецтва, малопоширені художні промисли й заняття. Наприклад, про те, як виготовляли колись вифлеємські звізди, з якими ходили колядники. Так само докладні малюнки зі схемами окремих елементів про вертеп і шопку, про святкові павуки з соломи. Привертають увагу малюнки народних забав: лагівок (гагілок), „оборочів", вечірок (вечорниць). Багато цікавого зібрано про побутування пісні в селі на вулиці, весіллях, на обжинках, малюнки й тексти про народні промисли – різьбярство, килимарство, меблярство, вироби з соломи, дитячі іграшки.

Маючи величезний життєвий досвід, знання й завзяття, майстер сам виготовив для музею дві

Млин на річці Мшанка біля села Вициів

Церква святого Отця Миколая в селі Тур'є. 1690 р.

вифлеємські звізди, які відзначаються багатою декоративністю. Про них, до речі, він сам захоплено говорить: „... такої гарної звізди, як в околицях селища Нижанковичі, мабуть, не було ніде. У 30-ті роки найкращі звізди виготовляли в селах Передільниця, Губичі, Трушевичі, Сераківці, Клоковичі. Робили їх з паперу на дерев'яному каркасі, оздоблювали декоративним малюванням, паперовими кутасами".

Володимир Шагала подарував музеєві власноручно виготовлені дві шопки й вертеп, на зразок тих, що побутували в Галичині.

Шопки, подаровані Шагалою, мають форму трьярусних храмів зі сценою на першому поверсі. Тут встановлено дерев'яний кружок, який можна обертати за допомогою корби. Навколо нього наклеєні вирізані з картону зображення – пастирі, вівці, три царі, що несуть Христові дари, ангели. Друга шопка різниться від першої не тільки декоративністю самої скриньки сцени, а й тим, що згаданий кружок з фігурками царів, пастирів, ангелів, установлений вертикально й рухається згори вниз.

Вертеп подібний формою до шопок. Але на сцені тут „діють" ляльки. У підлозі вертепу є проріз, по якому „ходять" ляльки з дротяними закінченнями. У вертепі переважно показували з різними варіантами виставу „Цар Ірод". Для цього використовували ляльки: ангела, ірода, воїна, пророка, чортів, смерті, пияка, тещі, жида, чарівниці.

Нині Шагала збирає матеріал про теслярів, ткачів, вуглярів, записує народні прикмети.

Архип ДАНИЛЮК

Українські родини

ГАМОРАКИ

На згадку про цю родину в пам'яті сучасного освіченого українця спливають передусім імена Стефаникової дружини Ольги Гаморак та її батька Кирила – громадсько-культурного діяча й священика. Принаймні представники трьох поколінь Гамораків по чоловічій лінії належали до духовного стану, і, крім власне душпастирської, провадили освітню й громадську діяльність. Значною мірою саме завдяки таким сільським греко-католицьким парохам українці в Галичині зберегли свою мову, народну культуру, національну свідомість. Та були в цій родині й правники, і вчительки, і просто освічені інтелігентні люди, що не тільки докладали праці до науки й освідомлення народу, а й виявляли свої зацікавлення в царині народознавчих студій, літературної творчості, залишивши фольклорні й етнографічні записи, художні переклади, письменницькі спроби. Громадсько активне жіноцтво стояло при джерелах феміністичного руху серед галицьких українок.

На жаль, несприятливі історичні обставини склалися так, що імена їх тепер призабуті. І чи не найменш нині знаний з-поміж чільних постатей цієї колись відомої в Галичині родини – Нестор Гаморак (1892–1937), вчений-фітофізіолог, професор, автор перших україномовних університетських підручників з ботаніки. Ще в дитинстві він вражав своїх близьких великими здібностями, інтересами, що дедалі більш зосереджувались у галузі природознавства.

1910 року, склавши з відзнакою іспит зрілості в українській класичній гімназії у Коломиї, Гаморак вступив до Віденського університету, де студіював головно ботаніку. Восени 1913 року по закінченні загального університетського курсу розпочав наукову працю в Рослинно-фізіологічному інституті професора Моліша. Головним результатом її стали наукова розвідка, опублікована 1915 року в „Записках" Віденської Академії наук, і докторат, складений з відзнакою того ж таки року у Віденському університеті. Перша його праця рідною мовою – „Деякі мікрохімічні прикмети продихового апарату у рослин" з'явилася

в „Збірнику математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові” 1916 року. Тим часом молодого вченого було мобілізовано до австрійської армії, що на кілька років перервало його наукові заняття. Обставини, за яких пощастило йому повернутися до наукової діяльності, він так описує в одній зі своїх автобіографій: „Австрійська революція в 1918 році застала мене в Станіславові і я брав тут активну участь в перевороті і в протипольській кампанії (йдеться про встановлення Західно-Української Народної Республіки. – Д.Д., О.Р.). Наслідком цього я був змушений при відвороті галицьких військ виїхати в липні 1919 року до Кам'янця. Користуючись з цього, що в Кам'янці є університет, я сейчас по своїм приході в Кам'янець повернув до наукової праці і тут 2-го серпня 1919 року обрано мене пр[иват]-доц[ентом] по фізіології рослин” (ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.289. – Арк. 18–19).

У 20-х роках Н.Гаморак читає різні навчальні дисципліни в кам'янець-подільських інститутах, утворених на базі ліквідованого університету, видає підручники „Анатомія рослин” і „Короткий курс фізіології цвітових рослин” (обидва 1920 р.), науково-популярну книжку „Світ бактерії” (1926), друкує наукові статті, розвідки в українських і закордонних фахових журналах та збірниках. Велика заслуга вченого в організації Кам'янець-Подільського ботанічного саду.

За спогадами колишніх студентів і колег, професор (з 1925 р.) Нестор Гаморак виявив себе як блискучий педагог і дослідник. Академік М.Холодний 1931 року запросив його на роботу до провідних наукових осередків – Київського інституту професійної освіти (таку назву мав реорганізований університет) та Інституту ботаніки Всеукраїнської Академії наук. Два десятиріччя плідної і багатонадійної праці Гаморака було віддано науці, коли репресивна машина радянської держави перепинила його наукову, а потім і життєву дорогу. 1933 року він був заарештований і засуджений, а після нового „розгляду справи” трійкою УНКВС Омської області – розстріляний 1 вересня 1937 року. Так у Сибіру урвалося життя останнього спадкоємця роду Гамораків (див. нашу докладну статтю про вченого в „Українському ботанічному журналі”, 1993, ч.5).

І хоч формально Нестора Гаморака було реабілітовано „за відсутністю складу злочину” ще 1961 року, його і далі карали забуттям, як і багатьох інших українських науковців, з яких теж за часів хрущовської „відлиги” було посмертно знято звинувачення. Не приймаючи таких звичних правил тогочасної дійсності, колеги вченого – ботаніки І.Білокінь і М.Любинський намагалися повернути

це ім'я в історію української науки, але без успіху. Колишній Гамораків аспірант М.Любинський, шукаючи матеріалів про життя й діяльність свого вчителя, на початку 70-х років звернувся до його двоюрідної сестри Євгенії Данилович (нар. 1902 р.). Тоді й постали публіковані нижче записки про Гамораків, їхній родовід і оточення. Складені вони на основі особистих спогадів Євгенії Данилович, її сестер Софії (1892–1981) та Іванни (1900–1988), їхніх родичів, матеріалів родинних архівів, низки публікацій тощо. Ця розповідь не позбавлена деяких прогалин (іноді, очевидно, свідомих, коли оминається, наприклад, тема репресій, що тяжко зачепили родину), а також певної непослідовності викладу, неточностей, що зрештою зрозуміло, як зважити на широкий засяг віддаленого в часі матеріалу й особливості використовуваних джерел, а надто на те, що це переважно мемуарна робота родичів, а не дослідження, виконане професіональними авторами.

Та все-таки найголовніше – ці записки важливі як спроба дати крізь десятиріччя образ родини, що відіграла в минулому разом з пов'язаними з нею родинами Стефаників, Даниловичів, Калитовських, Плешканів досить помітну ролю в нашому громадському й культурному житті. Спеціально для дослідників, біографів тут знайдеться чимало маловідомих фактів, живих подробиць, життєвих випадків, які могли знати й описати тільки очевидці чи їхні нащадки. І нарешті, мають зацікавити ці записки й краєзнавців-аматорів як доволі рідкісний у нашій культурі новітніх часів зразок. Адже за радянські десятиріччя було успішно прищеплено загалу нігілістичне ставлення до свого родоводу й традицій, а українські родини мали стільки переслідуваних і нищених режимом, „незгадуваних" своїх членів, що це аж ніяк не спонукало до складання родинних хронік чи навіть таких невеликих описів, як цей, написаний на пропозицію дослідника.

Публікований документ являє собою рукопис на 18 сторінках звичайного учнівського зошита із заголовком на обкладинці – „Про Нестора Теодоровича Гаморака". Текст його, що має в мові виразні галицькі особливості, а подекуди й росіянізми, подаємо в автентичному вигляді.

Складаємо подяку за дозвіл видрукувати рукопис і надані документальні світлини п.Євгенії Данилович. Висловлюємо наше признання дочці Нестора Гаморака п.Дарині Широбоковій, що зберегла й передала нам для використання зошит із цим рукописом.

Дарія Доброчаева,
Олександр Рибалко

Нестор Теодорович Гаморак народився в Устечку над Дністром 1891 р.[1] (Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.). Після смерті батька 1899 р. вдова Дарія Гаморак перейшла жити з двома малими дітьми – з дочкою Антоніною і сином Нестором до Коломиї, до своєї мами Козловської, де мала власний дім. Потім Дарія Гаморак перейшла з дітьми в Чернівці.

Нестор Гаморак був дуже люблений в родині Гamoраків, всі тішилися його великими здібностями і уважали його як одинокого наслідника роду Гаморакiв. В родині Кирила Гаморака всі сини повмирали в молодім віці. А Нестор залишився один внук – Гаморак. Він написав оповідання „Кровавий коверець"*, де описує передчасну смерть останнього сина в сім'ї Кирила Гаморака.

У діда Кирила Семеновича Гаморака в Стецеві (Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.) часто бував молодий Нестор. Дід дуже любив цього внука, малий Нестор вів бесіди з дідом на різні теми з природознавства і інших наук.

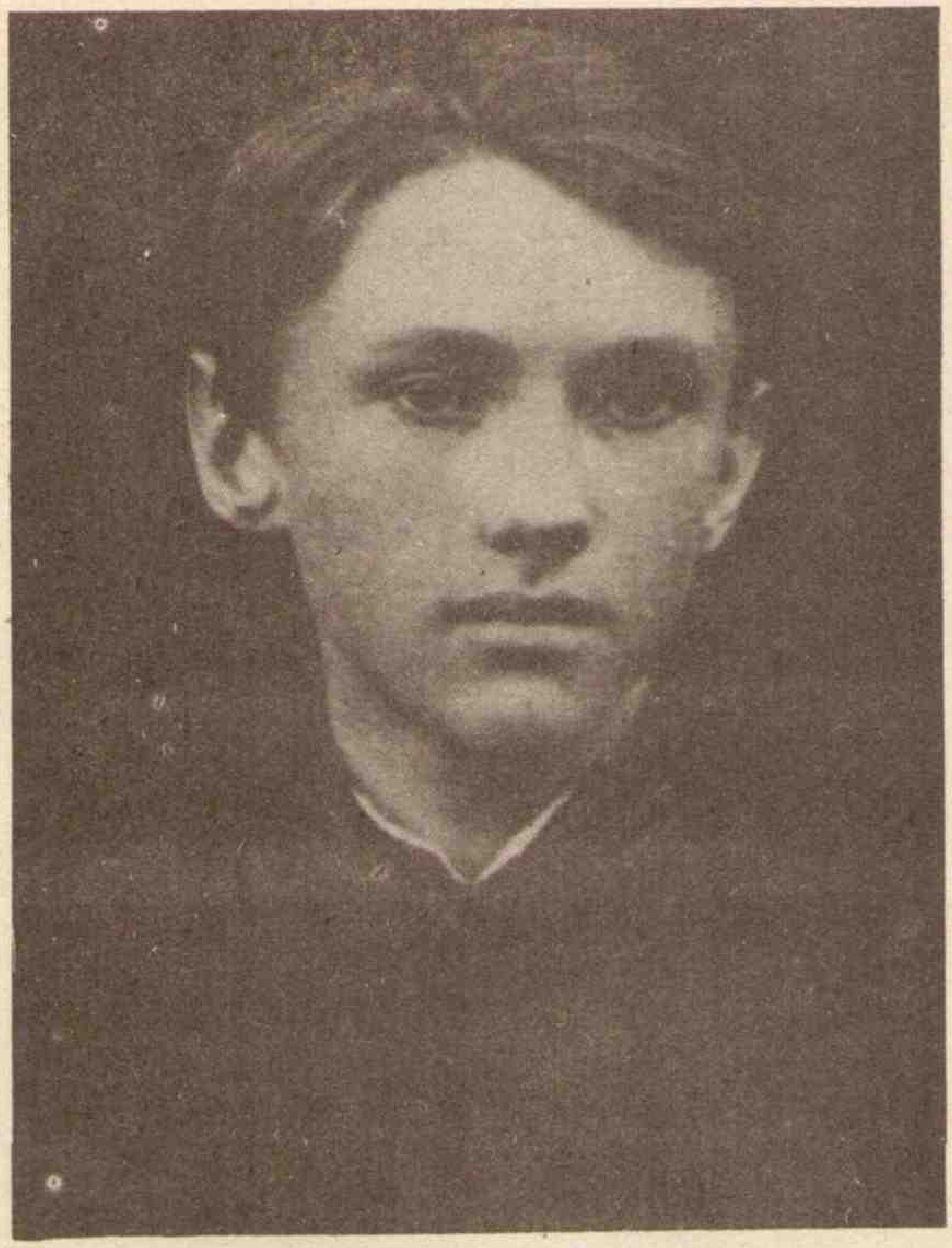
Також сестра Нестора Тоня приїздила до діда до Стецеви. Є спогад, як дуже зграбно, гарно танцювала вона козачка з батьком Івана Григоровича Плешкана[2] в Стецеві у діда Кирила Гаморака.

Також молодий Нестор бував у своїх тіток. В с. Трійці (Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.) перебував у своєї тети Євгенії Калитовської, де товаришував з її сином Олегом (пізнішим професором природознавства Коломийської гімназії), старшим за Нестора. Вони займалися природничими науками.

Тета Олена Кирилівна Плешкан, яка була у своєї сестри Євгенії Калитовської, зверталася до Нестора в справі видання поезій Івана Плешкана (у журналі „Жовтень", 1967 р., 10 номер є поміщені поезії Івана Плешкана на стор. 124. Поезії І. Плешкана не були до цього часу друковані).

Перебував Нестор у своєї тети Ганни Кирилівни Данилович. Пригадує її дочка Іванна, що Нестор Гаморак до першої світової війни під час канікул бував на хуторі Березина

* Відпис цього оповідання є у нас (прим. Данилович).

Нестор Гаморак – гімназист

(Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.) у Северина Даниловича[3], його дружина Анна Кирилівна Гаморак, рідна тітка Нестора. Одного разу Нестор диспутував на природничі теми з вуйком С. Даниловичем і сказав, що вуйко Северин спеціаліст в економії, але в природознавстві то ні (ці слова, як Нестор говорив, пригадує моя сестра Іванна). Нестор часто бував на Березині, дуже радо купався в Дністрі, робив прогульки по острові, який був положений посеред Дністра напроти нашої хати. Цей острів мав около 50 моргів поля, як не було повені (розливу Дністра), то цей острів давав великий урожай кукурудзи. Нестор разом з старшим від нього тіточним братом Олегом Калитовським ходили по берегах Дністра, збирали різні мінерали зі скал, займалися мінералогією.

Під час канікул в Березині бували забави з танцями молоді, тоді молоденький Нестор танцював з старшою віком від себе дівчиною Доркою Левицькою (мама її з дому Данилович), яка була його симпатією.

Нестор Гаморак закінчив середню освіту в Коломиї. Найкраще працював природничий

гурток учнів старших класів V–VIII, коли був головою Нестор Гаморак. У нарисі історії Коломийської гімназії Никифора Даниша[4] є таке про Нестора Гаморака: „Природничий кружок заснувався головно заходом д-ра Івана Раковського[5]. Перші загальні збори відбулися 14 березня 1908 р.; вписалося до кружка 57 членів. Кружок поділявся на 6 відділів: фольклорний (23 членів), антропологічний (4 чл.), гігієнічний (18 чл.), зоологічний (1 чл.), ботанічний (6 чл.) і геологічний (5 чл.) Спочатку цей кружок розвивався дуже гарно, часто відбувалися сходини кружка та його поодиноких відділів. На сходинах читано реферати на різні природничі та етнографічні теми та заводжено дискусії, часто дуже оживлені та для присутніх учителів вельми цікаві. Душею кружка був учень Н. Гаморак.

З часом, а головно відтоді, як згаданий учень Н. Гаморак в 1910 р. зложив іспит зрілості і опустив заведення, запал учнів до кружка остигав поволі так, що тепер цей кружок не розвивається, хоч дальше удержується".

Цей нарис історії Коломийської гімназії від її основання 1892/3 до 1911/12 навч. року написав бувший учень цієї гімназії, а пізніше учитель цеї ж гімназії Никифор Даниш. Ця коломийська гімназія – це зараз СШ № 1 ім. В. Стефаника.

Нестор Теодорович Гаморак студіював природничі науки на університеті в Чернівцях і Відні[6].

1919 р. в Станіславові (зараз Івано-Франківськ) ходила моя сестра Іванна Стефаник до 8-го класу гімназії. Тоді Нестор Теодорович був в Івано-Франківську, працював в українській пресі разом з Ростиславом Заклинським[7]. Добре пригадує собі Іванна Стефаник, як брат її Нестор Гаморак в той час, 1919 р., в Станіславові разом з Ростиславом Заклинським відпроваджували її з театру.

Моя сестра Іванна була присутня на захисті дисертації Нестора Гаморака „Про клітину" в Кам'янці-Подільському 1920 р. Було багато приявних людей під час захисту дисертації. Ректором університету тоді був [Іван] Огієнко[8].

В 1926 р. Нестор Гаморак був в науковій командировці в Берліні. Сестра моя Іванна Стефаник в 1926 р. в м[ісяці] лютому переїздила через Берлін, і Нестор Гаморак вийшов на вокзал і відвідав її в поїзді. Він тоді був в науковій командировці в Німеччині. В той час він перебував у своєї сестри Тоні Левицької (вона мала тоді малого сина Ігоря). Були прилагоджені, що сестра Іванна поступить до їх дому, але вона не могла поступити. Брат Нестор угощав сестру на вокзалі. Запропонував їй біфштекс, м'ясо недожарене. Сказав: „Не знаю, чи ти привикла це їсти" (сестра погодилася їсти). До Берліна (до дочки Тоні, не знаю в котрий час) приїхала мати Нестора Гаморака, там була на операції сліпої кишки і при тій неудалій операції померла.

Ми припускаємо, що книжку „Handbuch der Systematischen Botanik" Rischard von Wettstein з написом „Остання книжка від матусі" мати Нестора подарувала, як він був в науковій командировці в Берліні. (Мати Нестора померла після 1926 р.[9] Одружилася дуже молоденькою десь около 17-го року життя).

Антоніна-Ольга (двоіменна) Гаморак-Левицька[10] народилася около 1890 р. – померла 1962 р. Народилася в Устечку над Дністром, де був священиком її батько Теодор Кирилович Гаморак, який передчасно помер 1899 р. Мати її[11] Дарія з Козловських, дочка священика, мали дім в Коломиї.

Після смерті батька вдова перейшла до Коломиї з двоїма дітьми, Нестором і Ольгою. За деякий час перейшла вдова з дітьми до Чернівець, де була господинею, заряджувала домом одного вдівця Герасимовича.

Там Ольга (Тоня) студіювала на університеті – відділ філософський. З Чернівецького університету перейшла Ольга (Тоня) Гаморак на Львівський університет.

У Львові перебувала (жила) у своєї тітки Ганни Кирилівни Данилович. Ганна Данилович винаймала квартиру у Львові по вул. Зелена, ч. 40 і була там зі своїми старшими дочками, які навчалися в українській жіночій гімназії у Львові. Найстарша дочка Ганни Кирилівни Стефанія студіювала на університеті.

Також Олена Кирилівна Плешкан бувала у Львові, дала свою дочку Ольгу Іванівну[12] на станцію[13] до тети Ганни.

Тоня (Ольга) Гаморак запізналася у Львові

з Володимиром Левицьким, сином священика (Володимир Левицький був, здається, доктором прав) і одружилася з ним.

Антоніна (Тоня) була здібна, перекладала з німецького на українську мову до видавництва універсальної бібліотеки іноземних письменників[14]. Антоніна Теодорівна робила переклади творів західноєвропейських драматургів. (Нпр., твір „Синьобородий і Аріадна").

Батько Нестора Гаморака – Еміль (Теодор) Кирилович Гаморак (1863–1899) священик в с.Устечку над Дністром (Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.). Еміль (Теодор) закінчив теологію около 1886, одружився около 1887 р. з Дарією Козловською, дочкою священика села Стрільче.

Еміль (Теодор) Кирилович мав велику здібність до столярки, сам зробив дуже гарну, ошклену шафу, бібліотеку і виправний куфер для своєї сестри Ганни. Збереглися листи* Еміля (Теодора) до свого батька Кирила Гаморака.

Лист з 16/3 1879 р. Еміля, студента гімназії з VI кл[асу] (в Чернівцях).

Другий лист 18/XII 1881 р. Еміля з 8 кл[асу] до батька, в якому пише, що привезе повість Нечуя (яку починають читати в школі) для сестер, щоби всі були в Стецеві. Каже, щоби всі сестри вчилися декламувати, би він видів, люблять вони руський язик (українську мову) і укр. поезію, чи ні. Згадує про гумористичну газету „Зеркало"[15], що вийде незабаром.

Теодор Гаморак добре вчився, ходив до гімназії в Чернівцях. Потім перейшов до укр. гімназії в Львові, до 8-го класу. Також і там був добрим учнем.

Лист Еміля (Теодора) до родичів зі Львова 3/9 1881 р., де описує, яку мав станцію, яких мав професорів і як учили. Згадує, що професор фізики і математики дуже добре викладає. Професорові руського (тобто українського) дуже на серці лежало, щоб його ученики рідну літературу добре знали, з галицьких письменників найбільш Федьковича поважає, що в своїх творах гуцулів як в дзеркалі показує.

В архіві Олени Плешкан збереглася посмертна оповістка, написана до газети Плешканом Іваном Григоровичем. (Іван Плешкан, муж Олени Кирилівни Гаморак, вчитель і шваґер письменника Стефаника).

Подаю копію посмертної оповістки.

„Посмертна оповістка.

Теодор Гаморак, парох в Устечку над Дністром упокоївся на 37 році життя дня 28 листопада с.р. Руська [себто українська] суспільність утратила в нім твердого і розумного робітника. Устечко осталося без свого провідника, що виборов для него руський [український] характер в раді громадській і в школі, і в життю політичнім. Громадяни лишилися без приятеля і учителя. Молоде, надірване здоровля не могло стримати тої страшної праці, якої вимагає кождий куток нашої землі, аби став нашим. Небіжчик виборов нам кусень нашої країни, але і найшов на нім свою могилу. Упав в ню як витязь, як кождий з нас повинен падати.

В.є.п. [Вічна єму пам'ять]".

Дід Нестора Кирило Семенович Гаморак (1837–1909 р.) закінчив університетські теологічні студії в Львові 1860 р. (це свідоцтво збереглося в архіві Олени Плешкан, і фотографія Кирила Гаморака). Кирило Семенович одружився з дочкою священика села Топорівці (Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.) з Ольгою Стрийською, фотографія якої зберігається в нас.

Спочатку був сотрудником[16], помічником у свого батька Семена Гаморака, священика в с. Стецеві (Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.).

Кирило Семенович Гаморак – культурно-громадський діяч Снятинщини. Священик, парох села Стецева, посол до Галицького сойму від Снятинщини. Був висунутий народом проти депутата Мойси, висунутого урядовими колами і поміщиками.

Кирило Семенович Гаморак був дуже гостинний. Його відвідували молоді люди-гімназисти Стефаник, Мартович і Павлик. Молоді люди мали свого захисника і прихильника в особі Кирила Гаморака[17]. Ці молоді люди працювали на освітній ниві, засновували читальні „Просвіти" („Просвіта" – товариство для поширення просвіти, засноване 1868 р. в Львові). (Про ці дані пишеться на стор. 28–29 в книжці „Володар дум селянських"

* Листи збереглися в архіві Олени Плешкан з Гаморакiв (прим. Данилович).

Василя Костащука, виданій у Львові 1959 р. Книжково-журнальним видавництвом).

Кирило Гаморак мав осьмеро дітей, 5 доньок і три сини. Найстарший син Теодор – батько Нестора.

Батько Кирила Гаморака – Семен Гаморак, син ремісника-кравця з м. Тисьмениці (Івано-Франківська обл.). Дружина його Падеска Анна, передчасно померла на холеру. Мали двох синів Кирила і Івана (Іван скоро помер, мав здібності до музики, грав на скрипці), Кирило згадував, що його мама була дуже добра і дуже його любила.

Семен Гаморак був дуже здібний, середню школу (гімназію), філософські і теологічні університетські студії закінчив на відмінно. Філософські студії закінчив у Львові 1829 р. Теологічні студії закінчив 1837 р. у Львові. (Ці два свідоцтва Семена Гаморака збереглися у нас – з архіву Олени Плешкан з Гамораків. Також збереглася фотографія Семена Гаморака).

Мама моя (Ганна Кирилівна Данилович) оповідала про прадіда Нестора таке: Семен Гаморак був запрошений як парох с. Стецева до поміщика села Стецева на прийом. За звичаєм тогочасним дами при столі говорили по-французьки. А особливо зачали тоді говорити по-французьки, коли обговорювали одяг пароха Семена Гаморака. Вони критикували його одяг, думали, що такий парох-українець не знає французької мови. Коли вже закінчили обговорювати негативні сторони його одягу, прадід Нестора Семен Гаморак звернувся до тих дам поправною французькою мовою, що він згідний з такою негативною їх оцінкою його одягу. Однак вони (дами), обговорюючи його одяг, робили граматичні і стилістичні помилки в таких-то реченнях на французькій мові. Тоді дами почервоніли зі встиду, що обговорювали пароха одяг, гадали, що він не розуміє французької мови, а тим часом він виявився високо вченим.

Семен Гаморак був дуже вчений, знав багато мов (як французьку, німецьку, італійську, арабську, гебрейську, латинську, грецьку, старослов'янську, польську і рідну мову українську).

Даниловичі й О.Плешкан. Сидять (зліва направо): Анна-Дарія Данилович-Шимонович, Стефанія-Теодора Данилович-Сеник, Іванна-Ольга Данилович-Стефаник. Стоять: Євгенія-Володимира Данилович, Ольга-Анна Плешкан. Снятин, 1955 р.

Прадід Нестора Семен Гаморак дожив глибокої старості і при кінці життя осліп. Вчив своїх внуків, любив з ними ходити на цвинтар (кладбище), брав їх за руки і по дорозі научав.

Внуки Семена Гаморака – це батько Нестора Теодор і 5 його сестер і 2 брати. Сестри і брати Теодора – це тети і вуйки Нестора Гаморака. У тетів по батькові перебував Нестор в дитячому і молодечому віці. Тому деякі дані з життя тетів Нестора подають теж тло родинного окруження дитинства і молодості його.

Євгенія, Ганна, Марія, Ольга, Олена – це тети Нестора по батькові.

Євгенія Кирилівна Гаморак (1866–1907) отримала домашню освіту. Багато займався її освітою і других сестер найстарший брат Теодор. Він ознайомлював її з

творами українських письменників і письменників інших народів. Прищеплював молоденькій сестрі зацікавлення і любов до своєї рідної літератури і народу.

Євгенія Кирилівна читала твори німецьких письменників в оригіналі. Євгенія Кирилівна мала велику здібність до шиття, навчалася шиття в м. Чернівцях. Шила гарний, з артистичним смаком одяг для потреб домашніх.

1885 р. одружилася з Калитовським Василем (священиком, сином священика), брати його Єронім[18] і Омелян[19]. Омелян Калитовський, професор[20], автор підручника географії на українській мові для середньої школи. Єронім Калитовський закінчив правничий факультет, громадський діяч, займався кооперацією, закладанням українських молочарень в Галичині. Василь Калитовський був священиком в с. Трійці (Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.), працював на просвітній ниві свого народу. Був приятелем письменника Василя Стефаника, який часто гостив в домі Калитовських. Згодом Стефаник став шваґром Калитовського, коли письменник одружився з Ольгою Кирилівною Гаморак. Стефаник присвятив Євгенії Калитовській новели „Моє слово" і „Дорога".

Ганна Кирилівна Гаморак (16.V.1868 – 19.IV.1953 р.). Померла в с. Підвисока Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

Ганна Кирилівна мала велику охоту до навчання. Набувала освіту приватно в батьківськім домі. Дуже багато читала. Вивчала німецьку мову читанням вголос творів німецьких класиків.

Хотіла дуже здобути середню освіту і потім вступити на медичний факультет. Однак в той час не було прийнято, щоб жінки поступали на вищі студії.

Ганна Кирилівна займалась емансипаційним рухом жіноцтва, була знайома з Наталією Кобринською[21] і Ольгою Кобилянською. Брала участь в заснуванні перших читалень „Просвіти" по селах Снятинського повіту, нпр. в с. Підвисока і інших. Займалась збиранням народних пісень.

Читала доповіді жінкам-селянкам на теми охорони здоров'я та особистої гігієни.

На українськім жіночім конгресі в Станіславові 1934 р. (в Івано-Франківську) були прочитані реферати про історію жіночого руху, де згадувалось про Ганну Кирилівну Гаморак як піонерку жіночого руху. Після цього конгресу був вечір української ноші[22], концерт, була виставка картин художників-жінок (Кульчицька, Плешкан, Ґебус, Музика[23] і інш[і]). Ольга Іванівна Плешкан була присутня на цьому конгресі.

Данилович Северин Теофілович пізнав Ганну Кирилівну Гаморак, як читала реферат про Маркіяна Шашкевича в Івано-Франківську.

1890 р. одружилася Ганна Кирилівна Гаморак з др. Северином Даниловичем, приятелем Василя Стефаника. Письменник у свойому творі „Серце" пише: „Северин Данилович мій перший учитель соціалізму".

Марія Кирилівна Гаморак (1869–1942). Померла в с. Скоморохи-Старі, Більшевцівський р-н, Івано-Франківська обл.

Дитинство і молодість проводила в свого батька в с. Стецева Снятинькго р-ну, Івано-Франківської обл. До школи не ходила, але одержала освіту дома. Батько її був високо образованою людиною, сам вчив своїх дітей. Крім цього ще брав домашніх учителів. В молодих ще літах перейшла жити до своєї старшої сестри Ганни Кирилівни Гаморак – заміжня Данилович. Марія Кирилівна з великою любов'ю ставилась до дітей сестри і діти також дуже її любили. Прививала дітям сестри любов до народного мистецтва. Замовляла дітям народну ношу в українськім товаристві „Труд" у Львові[24]. Також шили на заказ сільські швеї, з рук яких виходили майстерні і високохудожні народні одяги.

З малою дочкою сестри Софією, вдягненою в народному строю, фотографувався Стефаник. Згадує про це Софія в своїх спогадах, стор. 373 в книжці „Василь Стефаник у критиці та спогадах" Федора Погребенника, Видавництво художньої літератури „Дніпро", Київ–1970 р. За старанням тітки Марії виготовлено народний одяг в „Труді" в Львові для Стефанії, найстаршої дочки сестри Ганни, в якому Стефанія виступала ще молоденькою з декламаціями на концертах в честь Тараса Шевченка. Пізніше в тому одязі виступали і

молодші сестри в імпрезах на концертах, аматорських виставах, поставлених заходом читалень „Просвіти".

Марія Кирилівна займалась збиранням народної творчості. Записувала з уст селян народні пісні і казки, приказки. А також бувала присутня на різних обрядах на селі: як весілля, похорони, хрестини, і записувала всі ці обряди.

Зараз є ще збережені етнографічні записи Марії Гаморак у журналі „Народ" за 1890 р., 15 марта, стор. 55 і в журналі „Житє і слово", співання, голос і співанки, т. І, 1894 р., кн. І, стор. 141–142. Номери 1 і 2 цієї збірки записані Марією Гамораківною в с. Ясенові пов[іту] Городенківського від Івана Ганущака в р. 1890; Смерть багача, т. І, 1894, кн. 1, стор. 141–143 (записала Марія Гамораківна від Параски Н-ко в с. Трійці Снятинського повіту р. 1887).; Царівна Оліана, т. III, 1895, кн. 3, стор. 377–381 (казка), [записала] в Стецеві, Снятинського пов[іту] від Йосипа Сухолиткого 1890 р. Ці журнали знаходяться в архівах бібліотеки Академії наук у Львові.

Марія Кирилівна разом зі своєю сестрою Ганною вивчали творчість українських письменників: Котляревського, Шашкевича, Федьковича, Ольги Кобилянської, Руданського, Тараса Шевченка і ін[ших]. З творами укр. письменників (передусім Шевченка, Руданського) знайомили сільську молодь і жіноцтво, читаючи їм ці твори по хатах і вдома. Марія Кирилівна вивчала передових російських класиків, а особливо захоплювалась творами Льва Толстого. Вивчала його епопею „Війна і мир", „Анну Кареніну", „Ясну Поляну" і інш[е].

Ольга Кирилівна Гаморак (9.V.1871–1914р.). Була вчителькою в с. Стецева (Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.). 26 січня 1904 р. у Львові одружилася з письменником Василем Стефаником. Шлюбними батьками були Іван Франко і Северин Данилович. Крім інших рідних була приявна на шлюбі і братова Дарія Гаморак, мати Нестора Гаморака (див. „Володар дум селянських" В.Костящука, стор, 127, Книжково-журнальне видавництво. Львів, 1959).

Ольга Гаморак була вірною приятелькою письменника і дорадницею. „Вона одна розуміла його і підтримувала вже довгі роки. Він потребував її цілющого слова, її доброго серця, бо вона в найтяжчі часи була для нього усім – і сестрою, і другом найліпшим" – стор. 126, „Володар дум селянських" В. Костащука. Ольга Гаморак радила Стефаникові: „Ви син бідного народу, маєте бути сильні, щоб Ваша оборона була сильною", стор. 269 – „Василь Стефаник у критиці та спогадах", Федір Погребенник, Видавництво художньої літератури „Дніпро", Київ, 1970.

Олена Кирилівна Гаморак (2.VI.1874 – 19.IV.1957 р.) одержала домашню освіту. Також вчилася кравецтва в Коломиї. Разом зі своєї сестрою Марією займалась збиранням народних пісень, казок і прислів'їв. Займалась просвітянською роботою серед селян. Учила їх грамоти, читала їм твори Шевченка, Федьковича, Марка Вовчка.

Около 1892 р. одружилася з Іваном Плешканом – приятель і учитель Стефаника. Письменник пише про нього в своїм творі „Серце": „Іван Плешкан поет, що заскоро вмер".

В 1902 р. Олена Кирилівна повдовіла, пізніше жила в домі Стефаника зі своєю дочкою Ольгою. Перед смертю Ольга Кирилівна просила сестру Олену, щоб займалася її малими дітьми. Стефаник пише в своїм творі „Серце" про Олену Плешканову: „Олена Плешканова рідна сестра моєї покійної жінки, вірна моя приятелька в біді. У війні і по війні дала буйний ріст моїм трьом хлопцям: Семенові, Кирилові, Юркові".

Віктор Кирилович Гаморак (народився около 1877 р., помер 1901 р. в Стецеві). Помер в молодому віці. Студіював медицину, потім пішов на правничий факультет у Відні. Помер на галопуючі сухоти (туберкульоз). Якийсь час мешкав зі Стефаником в Кракові. Стефаник подарував Вікторові Кириловичу свою фотографію разом з моїм батьком. Фотографовано в Тернополі в тім часі, коли Стефаник перебував в Тернополі (у др. Северина Даниловича). Письменник власноручно написав на цій знімці: „Дорогому Вікторові. Василь".

Олег Кирилович Гаморак (1884–1903). Помер в 19-тім році життя, мав здавати матуру. Проявлявся вже письменником. Написав оповідання „Коверець" (рукопис зберігається у нас) і „Зарібниця".

Мати Олега Кириловича з дому Стрийська, дочка священика с. Топорівці, Снятинського р-ну. Вчасно[25] померла після

родів цього сина Олега. (Портрет Олега Кириловича зберігається у нас). Сестри дуже займалися цим братом, а особливо сестра Марія.

Нестор Теодорович Гаморак написав оповідання „Кровавий коверець", де описує передчасну смерть Олега Кириловича, останнього сина в сім'ї Кирила Гаморака. Це оповідання переписане залишилося в архіві Олени Плешкан [26].

Примітки

[1] Згідно з автобіографією („Життєписом") Нестора Гаморака від 12 квітня 1921 року, він народився 9 березня 1892 року. (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 289. – Арк. 18).

[2] Плешкан Іван (1864–1902) – педагог, поет, приятель В.Стефаника. Його батько Григорій був селянин.

[3] Данилович Северин (1860–1939) – адвокат, громадський діяч, співзасновник Русько-української радикальної партії. Виступав в українській галицькій періодиці („Хлібороб", „Громадський голос", „Народ") зі статтями на громадські та економічні теми (проблеми селянської земельної власності, аграрної реформи в Галичині тощо).

[4] Даниш Никифор (1877–1954) – педагог, громадський діяч. Працював у Коломийській гімназії. Помер на еміграції в США.

[5] Раковський Іван (1874–1949) – визначний антрополог, а також зоолог, педагог, громадський діяч. Учителював у Коломийській гімназії. Емігрував до США.

[6] Про навчання в Чернівецькому університеті Нестор Гаморак у відомих нам автобіографіях 1921 і 1932 року не згадує.

[7] Заклинський Ростислав (1887–1974) – літературознавець, письменник, редактор часописів, педагог. Майже одночасно з Н.Гамораком навчався у Віденському університеті, правничий факультет якого закінчив 1913 року. Крім роботи в Станіславові, де в січні–липні 1919 року Н. Гаморак був співробітником пресового бюро Державного Секретаріату – уряду Західно-Української Народної Республіки, їх пов'язувала спільна праця в першій половині 20-х років у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. У 30-х роках Р.Заклинський був репресований. Після звільнення вчителював.

[8] Огієнко Іван (1882–1972) – визначний мовознавець, церковний і культурний діяч. Приват-доцент київського Університету св. Володимира, професор київського Українського державного університету. У 1918 році – міністр освіти, в 1919–1921 роках – міністр віросповідань в уряді УНР. У 1918 році організував і був першим ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету. 1940 року хіротонізований під ім'ям Іларіон і став архієпископом Холмським і Підляським, з 1951 року – митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді.

[9] У рукописі під цією датою зеленою пастою дописано – „1927 р.".

[10] На березі рукопису зеленою пастою зроблено зауваг: „Фамілія Левицька не потрібна".

[11] У рукописі над словом „її" зазначено зеленою пастою – „его".

[12] Плешкан Ольга (1898–1985) – художниця. Дочка Івана та Олени Плешканів.

[13] На станцію (діал.) – на пансіон.

[14] Очевидно, йдеться про серію „Загальна бібліотека" видавництва Якова Оренштайна „Українська накладня", що діяло з 1903 року в Коломиї (спочатку під назвою „Галицька накладня"), а з 1919 року – в Берліні. В згаданій універсальній бібліотеці видавалися, крім творів українських письменників, переклади з інших літератур світу.

[15] „Зеркало" – гумористично-сатиричний часопис, що виходив у Львові з перервами від 1882 до 1909 року.

[16] Сотрудник – священик – помічник пароха.

[17] Навпроти цього уступу на березі рукопису така дописка: „Новела В.Стефаника „Камінний хрест" присвячена Кирилові Гаморaку".

[18] Калитовський Єронім (1866–1926) – адвокат, громадсько-культурний діяч і письменник-сатирик.

[19] Калитовський Омелян (1855–1924) – педагог, директор української гімназії в Тернополі. Автор підручників з географії. Дописував до українських періодичних видань.

[20] Професор – тут: учитель гімназії в Галичині.

[21] Кобринська Наталія (1855–1920) – письменниця, громадська діячка, співорганізаторка жіночого руху в Галичині.

[22] Ноша (діал.) – одяг.

[23] Кульчицька Олена (1877–1967), Ґебус-Баранецька Стефанія (1905–1985), Музика Ярослава (1898–1973) – визначні художниці, працювали переважно в ділянці графіки.

[24] „Труд" – жіноча кравецька кооператива, що діяла у Львові в 1900–1939 і 1941–1944 роках. Утримувала майстерні, влаштовувала курси навчання кравецтва, відроджувала й розвивала традиції українського одягу.

[25] Вчасно (діл.) – рано.

[26] У листі до нас від 23 січня 1994 року Євгенія Данилович з приводу рукопису цього оповідання зазначає: „Кровавий коверець" – твір назвав Нестор тому так, що йому асоціювалася страшна смерть рідного дядька, який умирав на килимку (у діалекті – „коверці". – *Д.Д., О.Р.*) у крові на рушниках свого рідного батька Кирила Гаморака. Зберігся цей твір у рукописі в обсязі шкільного зошита (24 стор.). В даний час у мене рукопису цього твору нема, бо ще за життя художниці Ольги Плешкан (померла художниця 1985 р.) [його] передано краєзнавцям".

Публікація та примітки
Дарії ДОБРОЧАЄВОЇ та Олександра РИБАЛКА

Знахідки. Припущення. Відкриття.

СИМВОЛИ ПОКРОВИТЕЛЯ ПЛЕМ'Я ПОЛЯНСЬКОГО

На сонці осіддя людське красою висвічувало. Могуття дубів зеленавим прихистком оселі обступило. Внизу широким річищем вода плавом стиха йшла. Невидимі хвилі тепла спадали з небес синіх. Род – покровитель плем'я полянського – стояв серед люду свого. У руках він тримав яйце розмальоване.

– Як усе птаство з яйця вилуплюється, так і ми із землі своєї виходимо. Ось на цій писанці, мов на ґрунті нашім, усе життя плем'я орійського: і землі, і вода, і небо, і поклик предків. Малюймо писанки – і будемо вічні, бо вічним є світ білий. Гляне хто на них – і скаже, якого ми роду-племені і з краю якого.

Стали орії полянські при Роді своєму, писанку з його рук дістали. Робити й малювати почали. Хоч би куди йшли із Родня свого, хоч би в які землі мандрували, брали з собою яйце красно мальоване. Дивилися на ту красу чужоземельці й з повагою казали: „То вони від Роду свого такі!".

Поля й горби були вже і племінними, і громадськими, і княжими, і козацькими, і панськими, а люди все малювали й малювали писанки. По них усі знали, що люди в цій справі тямущі „від Роду свого". У краях далеких – Швеції, Польщі, Чехії – через багато років знайшли їх і сказали, що такі писанки в Русі від Рода.

Отака оповідь про писанку з початку її. Цих же витворів у різних землях знайдено понад сотню, і всіх їх робили на Русі – здебільшого по містах наддніпрянських. Гляньмо, яка територія окреслюється: Київ – Білгород – Вишгород – Канів – Конончa – Броварки – Воїнь. У центрі її маємо могутнє осереддя, означене семиосельно: Канів – Ліплява – Пекарі (Родня) – Кончонча – Грищинці – Бучак – Григорівка.

Виготовлення писанок в основному пов'язували з Києвом. А може, центром поширення давньоруського писанкування було Канівське Подніпров'я? Адже це тут у семи пунктах знаходять керамічні розмальовані витвори. Усього їх тут знайдено п'ятнадцять. А якщо сюди додамо знахідку писанки на березі Дніпра коло Черкас та сім, знайдених під час розкопок давньоруського міста Воїня (нині село Воїнська Гребля Чорнобаївського району Черкаської області), то в нас і площа розшириться, і кількість збільшиться. Матимемо писанок аж двадцять три. На решті історичної Київщини знайдено ще дев'ять. А ще знахідки на Полтавщині, на поселеннях у західному регіоні – Старий Галич, Плісенськ, Рівне. Усього в Україні їх відомо майже сорок. На давньоруських поселеннях Росії й Білорусі знайдено тридцять п'ять писанок, а на зарубіжжі – у Швеції, Польщі, Чехії – тридцять. Формою, кольором та характером розмальовування писанки ці давньоруські.

Традиційно в Україні писанки розмальовували цілу весну – від Колодія і до Зеленої Неділі, проте на кожне свято вони мали свій колір і відмінний візерунок. Так, на Колодія й Зелену Неділю тло в них було жовте, але в перших переважали „сонечка", „зорі-ружі", а в других – різні листочки в поєднанні із сонечками, квіточками. На Великдень яйця фарбували переважно в червоний колір, а на Проводи („діди"), інші поминальні дні тло в писанках було в основному чорне, темно-коричневе. То ж за кольором поливи – жовта, зелена, червона, темно-сіра, чорна – можна припустити, що й писанки княжих часів виготовляли теж на певні весняні свята. Адже

колір також був образом і відтворював суть чи настрій свята.

Із сонячних джерел предківської віри, із глибин їхнього світоглядно-художнього досвіду йдуть початки цієї мініатюри народного мистецтва, унікального жанру творчості нашого народу.

Керамічні писанки Київської Русі як твір мистецтва, а для нас ще й предмет історичної інформації, були в широкому вжитку протягом трьох століть (X–XIII). Виготовлення їх занепало через падіння Києво-Руської держави від татаро-монгольської навали. До цих часів належить архівна згадка про застосування крашанок для лікування та розваг (XIII ст.).

Першу давньоруську писанку знайшли під час розкопок решток Десятинної церкви і ввели в обіг 1857 року. Любитель розкопок і меценат археології А. Уваров, розкопуючи Кривушанську могилу, знайшов глиняні яйця. У Броварках на Полтавщині писанку княжих часів 1902 року відкопав провідний український археолог Вікентій Хвойка.

Незважаючи на таку широку географію, на значну кількість і різний час відкриття, писанки Київської Русі сповна ще не досліджені. Про це свідчить не тільки брак праць, присвячених писанкам, а й термінологічна невизначеність як у назві самих виробів, так і в орнаменті. Приміром, у Б. Рибакова вони – „глиняні полив'яні яйця", „яйцеподібні торохкальця" („погремушки"). М. Кучера називає їх „полив'яними яйцями, так званими писанками". В „Історії українського мистецтва" (К., 1966) давньоруські писанки навіть не віднесено до художніх творів. Тільки автори монографії „Воїнь" (1966 р.) В. Довженок, В. Гончаров, Р. Юра дали чітке визначення: „полив'яні керамічні писанки". Майже всі автори називають орнамент візерунками „у вигляді математичних дужок". Проте мистецтвознавчий аналіз в археологічних виданнях, за незначними винятками, взагалі відсутній. Лише два автори присвятили свої розробки суто цим мистецьким витворам. Це статті Т. Макарової „О производстве писанок на Руси" (М., 1966) та Г. Шовкопляс – „Давньоруські писанки". Ця остання містить детальний опис колекції Національного музею історії України. У ньому зберігається 22 керамічні писанки з різних поселень княжої Русі (вісім таких витворів із різних причин пропало). Учена цілком правомірно вважає писанки „одним з видів тогочасного народно-декоративного мистецтва", що протягом тисячолітнього побутування засвідчує народний світогляд.

Писанки в усіх ареалах поширення виготовляли однаково. Спочатку з глини робили подобу яйця розміром 40х30 мм. З нижнього торця воно було порожнисте. Туди вкидали глиняну кульку. Торець заліплювали, залишаючи отвір близько чотирьох міліметрів. Писанку покривали поливою, а потім декорували. Орнамент в усіх витворах майже однаковий: хвилеподібні лінії, але є й округлі, як ось у писанках із Рівного, Ліпляви, з Черкащини (місце знахідки невідоме). Таких концентричних кіл дев'ять та вісім – стільки, як магнітно-магічних сфер – Світобуття.

Поливу наносили з ллячок, а потім писали візерунки ріжком, як і донині це роблять гончарі України. У тонший кінець рога вставляли трубку з пір'я – товщу чи тоншу, залежно від того, які лінії треба вести, туди наливали поливу, і таким писаком розмальовували писанки. У мистецтві декорування давньоруські майстри досягли неабиякого вміння. У цьому нас переконують не тільки багатоколірні декоративні плитки, а й керамічні намистини, дві з яких є в експозиції історичного музею. Вони мініатюрніші, але візерунки так само хвилькові, як і на писанках, а це вже потребує більшої точності й справжньої майстерності.

Невтомний дослідник історичних поселень Канівщини Анатолій Петропавловський до вже відомих у науці писанок княжих часів додав іще три. В урочищі Поповому Полі поблизу села Григорівки він знайшов дві керамічні писанки розміром 35х26 мм – одну в Дніпрових водах, а другу під час розкопок. Роблячи візуальне обстеження києво-руського поселення біля Роженої Криниці в селі Бучаку, він знайшов керамічну писанку червонястого кольору. Дослідниця Григорівського поселення археолог Валентина Петрашенко виявила ще одну писанку.

Тло в нових знахідках різне – чорне, темносіре, червонясте, але орнамент однаковий, хоч мистецька довершеність кожної має свої відмінності. По всій довкружній сфері зображено три ростучі хвильки. Вони йдуть

семиярусно – від нижнього торця до верхнього. Цим символізується триєдине Древо Світобудови, з якого виходить і життя, і сама писанка красна. Як ото в давній колядці співається:

Ой плине ж, плине райскеє древце,
Райскеє древце з трьома вершеньки.

Полив'яна писанка була священним предметом, і це підкреслюється кількістю орнаментальних хвильок на витворах з Канівщини, адже Світ семивимірно виявляється і в кольорах, і в звучанні. Тривалість космічного імпульсу триває стільки само. Тиждень як фаза місяця також налічує сім днів.

Свята на честь Сонця хоч і мають три основні святкові дні, але їхня духовна дія вкладається в семиденку. Скажімо, на Великдень, до якого в основному робили писанки. Від Вербної неділі до Великодної – тиждень, і від Великодної до Провідної – стільки ж. Свято Колодія, Зеленої Неділі, Весілля Свічки, як і традиційне українське весілля, тривають по сім днів.

Хвильковий орнамент бере свій історичний початок з мистецтва палеоліту. Ось від Канева до Межиріч якихось там 25 кілометрів, а орнаментальні композиції мистецьких творів віддалені одна від одної аж на 250 століть. Року 1966 в Межирічі відкрито пізньопалеолітичні оселі з кісток мамута. Пластини з бивня мамута, як і кістки та бивні з Мізинської стоянки, прадавні митці графічно оздобили хвилеподібним орнаментом. За висновками дослідника пізньопалеолітичних жител із Межиріча Івана Підоплічка, на одній з кісток геометричним орнаментом передано знак води. Це те джерело, що наповнює землю і все суще на ній життєдайністю, а саму її приводить у живильну дію основний енергетичний рушій – Сонце.

Хвильковий орнамент, започаткований у пізньому палеоліті, був поширений у мистецтві тодішніх людей. Його прокреслено на бивні з Кирилівської стоянки, намальовано червоною фарбою на лопатці мамута з Мізинської стоянки. Він переходить також у художній спадок наступних культур і на довгі тисячоліття стає основою оздоблення різноманітних виробів та витворів. Ним оздоблювали посуд гончарі неоліту, доби бронзи, часів Київської Русі. Він стає основним технічним узором („окружковим", „у сосонку") і в ткацтві.

Давньоруські писанки завдяки керамічній кульці під час потрясання торохтіли. Цими звуками писанки-торохкальця споріднені з „шумовим браслетом" з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки. Браслет, як і писанка, давав шумовий ефект і створював певний ритм, можливо, і для ритуального танцю. А ритуал, як відомо, є етнічним виразником і довготривалий у часі. У весняних святкуваннях до наших днів дійшла гра в „Шума". Дівчата бралися за руки і, вигукнувши „Шум, шума, шума", починали танок. До них прилучалися хлопці, цим утверджували оживання природи. А ще були танки-шумки. Імовірно, що під час цього танцю в давнину в їхніх руках були шумові писанки-торохкальця.

Писанки з Канівщини й веснянки „Заплітання Шума" з Тальнівщини за орнаментальною ритмікою, танковою ходою між собою споріднені.

Ішли дівки Шума заплітати.
А в нашого Шума зеленая шуба,
А Шум ходить по діброві,
А Шумиха рибу ловить . . .

У цій веснянці із Легедзиного, що на Черкащині, оспівано сім днів тижня. Кожен з них несе певне сподівання. Отже, кількісно дні відповідають лініям орнаменту. Ритуальні дійства в полян-русичів відбувалися в священних дубових лісах. Якщо взяти до уваги, що писанка із Кончі (зберігається в Національному музеї історії України) зеленого кольору, то відповідність із веснянкою буде близька. Обоє відтворюють оживання, весняну розбурханість природи, шум її росту.

У низці писанок орнаментальна композиція починається колом на нижньому торці й завершується таким самим на верхньому. Так робили і Віху в Зелену Неділю. Коло земне і коло небесне, а між ними – Дерево Життя, Дерево Світобудови, котре єднає Небо і Землю, вивищує наш світославний нарід.

Керамічні писанки Київської Русі оповідають про давність цього мистецтва в нашому краї, етнічну спорідненість тодішніх і нинішніх людей, глибокі коріння образотворчої традиції писанкування в Україні.

Вадим МИЦИК, *етнограф, директор*
Тальнівського музею історії хліборобства

Актуальний архів

СЕРГІЙ ШЕЛУХІН В ОБОРОНІ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (1918 р.)

Питання про державну мову в однонаціональній державі остільки безспірне, що нікому, хто міркує нетенденційно та без політиканства і не слабуе на шовінізм, не може і в голову прийти піднімати його.

С. ШЕЛУХІН [1]

Публікований нижче документ належить до часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Уявити тогочасну державно-мовну політику допомагає історик Дмитро Дорошенко. „Гетьманське правительство, – пише він, – дивлячись більш широко на поняття українського громадянина й керуючись більш діловими ніж національними мотивами, почало приймати нових урядовців, не рахуючись з тим, чи вони належать до національного напрямку, чи володіють українського мовою. . . Багато з-поміж цих урядовців було людей, органічно з Україною не зв'язаних і до національного українського руху не прихильних; не завжди вони поводилися тактовно і це зразу почало викликати незадоволення з боку прежніх урядовців. Особливо виникали непорозуміння на ґрунті вживання української мови"[2]*. Наприкінці травня в Міністерстві земельних справ навіть відбувся страйк службовців, чиї національні почуття були ображені. Проти страйкарів Рада Міністрів планувала вжити суворих заходів, але страйк закінчився і, як зазначає Д.Дорошенко, „. . . рішено було, щоб не дратувати національні круги, ніяких репресій не зживати"*[3]*.*

Ціла низка документальних свідчень відвертої зневаги до мови українського народу є у фонді Державного сенату, що тепер зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Так, 2 листопада 1918 року президент Державного сенату звернувся до голів та*

прокурорів генеральних судів з листом, де запитував, яка існує практика щодо вживання української і російської мови в судах і чи може судочинство й канцелярське листування провадитися українською мовою[4]. Дивне, якщо не провокаційне, питання. До речі, звертається керівник Державного сенату до своїх підлеглих по-російському. Голова адміністративного генерального суду відповів йому на це 13 листопада так: „... изложеніе резолюцій і рѣшеній Державного сената возможно исключительно на русскомъ языкѣ, какъ единственно понятномъ для всѣхъ". Далі цей „слуга" українського народу ще рішучіше обстоює своє „священне" право складати ділові папери „... на общепонятномъ русскомъ языкѣ, а не той галицко-украинской мовѣ, которая составляетъ достояніе кучки людей, усиленно насаждается и навязывается даже для всего дѣлопроизводства въ судебныхъ мѣстахъ и въ Державном сенатѣ, но которая не имеетъ ничего общего и родного съ тѣмъ языкомъ, которымъ говоритъ 30 милліонное населеніе Украины"[5]. Прокурор цивільного генерального суду 18 листопада подав президентові Державного сенату свій висновок, у якому, зокрема, наголошував: „... не настало ещё время для пользованія безъ явного ущерба дѣлу отправленія правосудія украинскимъ языком при судопроизводствѣ и при прочей канцелярской перепискѣ и что указаннымъ выше языкомъ суда может быть только одинъ русскій языкъ, составляющій общее культурное достояніе всѣхъ народовъ, населявшихъ бывшую Россійскую Имперію, и всѣму населенію Украинской Державы понятный, а не украинскій языкъ, которымъ даже изъ мѣстнаго кореннаго населенія владѣютъ лишь очень немногіе"[6]. Десь так висловилися й інші керівники підрозділів Державного сенату[7].

Ці відверто шовіністичні нападки змусили взятися за перо Сергія Шелухіна. Відповідь його сенаторам-українoненависникам ми й пропонуємо читачам. Зберігається вона в його особовому фонді в ЦДАВО України[8], який тільки віднедавна відкрито для використання.

Сергій Шелухін (1864–1938) – чільний український правник і громадський та політичний діяч. Його патріотичні почуття не висушила багаторічна служба в судовому відомстві. Він брав активну участь в українському громадському житті, особливо з 1905 року, захоплювався українознавством, виступав у пресі з публіцистичними статтями, писав вірші, активно працював в Одеській „Просвіті". 1905 року в Одесі перед двотисячною аудиторією прочитав по-українському лекцію про договір між Україною і Росією (1654 р.). Це був перший за царату прилюдний відчит українською мовою. С.Шелухін був членом Центральної

Ради, генеральним суддею, міністром судових справ УНР (лютий – квітень 1918 р.), за гетьманату очолював українську делегацію на мирових переговорах з Росією, був сенатором цивільного генерального суду. Згодом виконував обов'язки міністра юстиції в уряді Директорії, з 1921 року – на еміграції в Чехо-Словаччині, де професорував в Українському Вільному університеті.

Реакція С. Шелухіна в публікованому документі на відверте антиукраїнство не лише палка, емоційна, схвильована. Він наводить переконливі правні й моральні аргументи на захист українського народу та його нівеченої й зневажуваної впродовж віків мови, пристрасно обстає за її державний статус.

Коли читаєш безоглядні твердження сенаторів 1918 року, так і вчуваються голоси сучасних шовіністів – від закордонного Солженіцина до домашніх українофобів, зокрема й теперішніх урядовців, – їхні облудні заклики до державної двомовності (читай – незмінного російського „одноязичія"), все ті ж таки давні вигадки про незрозуміле загалові „галицко-австрийское наречие", і, навпаки, переваги „общепонятного". Ці голоси нині лунають гучно, як і в 1918 році. Але ж чого не чути праведного голосу в утвердженні державності нашої мови сучасних високих достойників, таких, як колись був С.Шелухін?

Та принаймні сподіваємось, що й сьогодні слова С.Шелухіна підтримають українців-патріотів, а, може, ще й змусять хоч трохи замислитися котрогось, кому конче залежить на тому, щоб віддати права господині нашого дому гості, шановній, але все ж таки гості – російській мові.

Надія ПАВЛОВСЬКА,
завідувачка відділу використання документів ЦДАВО України

Доповідна записка сенатора С.П. Шелухіна в справі питання про мову, внесеного на розгляд загальних зборів Державного сенату

Після 23 листопада 1918 року

З семи надісланих мені записок пп. сенаторів та прокурорів, я бачу, що в Сенаті на вирішення його поставлено незвичайний процес, в якім сторонами фігурують українська й великоруська мови, та ще так, що українську мову віддано <групою сенаторів>** під суд. В дійсності сей процес завівся вже з дня скасування Генерального суду і утворення на його місці Державного сенату. Рамці сього позову в записках визначено <панами сенаторами> ріжно, але ж по суті загальним зборам поставлено вирішити <одно: як>*** позбавити українську мову належних їй прав. Питання <у пп. сенаторів, які домагаються скасування української мови і заведення державною мовою рос[ійської] (мос[ковської]) мови>, стоїть однаково чи для суверенної У[країнської] держави чи для федеральної частини майбутнього політичного організму****. <Сьогодні українська держава є українським сувереном сама>.

Натурально, вирішення <Сенатом> питання <про мову має> пошириться і на підлеглі Сенатові установи, чим воно вже виводиться з рамок домашнього і набирає сили державного значення. Але ж вирішати питання в сій площі і в такому об'ємі Сенат <не має права>, бо се буде питанням про державну мову і виходить за межі компетенції Сенату. <Тут закон тільки суверенній волі укр[аїнського] народу в свій час сказати>.

Питання про мови до сього часу звичайно вирішали філологи, політики, законодавці, а не судді й не прокурори. В сім процесі <за мову> всі в Сенаті заінтересовані особисто, хоч ті, що знають обидві мови, заінтересовані особисто менше. Але особиста заінтересованість суддів не може не позбавляти вирішення Сенату внутрішнього авторитету і юридичного значення. Через се воно не може бути і обов'язковим ні для кого.

Я цілком прилучаюся до тієї частини записки предсідателя адміністративного генерального суду, де він пише, що треба „устранить совершенно политическія и неприличествующія Державному сенату партійныя соображенія и обсуждать вопрос исключительно съ дѣловой стороны". <Ці „соображенія" насправді противні українській мові, як в Московії вони насправді противні московській (ро[сійській]) мові>. Ся дуже добра заява і увага предсідателя щодо політичного та етичного елементів примушує мене для ясності спинитися на сім, щоб справді одкинути політичний елемент і не загубити ґрунту елементу морального. «Не може бути сумніву, що сторонники московського унітаризму й нищення українського русифікацією є політиками>.

Коли італійці вживають італійську, серби – сербську, французи – французьку мову – то се цілком натурально, як і те, що українці вживають українську мову. В такім становищі ніякої політики немає. Але ж коли б французам хтось став накидати на місце їх мови хоч би і якусь з романських, сербам на місце сербської хоч би якусь з слов'янських або одну з „руських", то се вже було б <річчю не природною, а> справою політики.

Безперечно, що полонізація, русифікація і т.д. – се політика. Таким чином, особливо в зв'язку з попередньою політикою русифікації, <політикою, противною моралі і принципам христ[иянської] рел[ігії]>, а разом і репресій проти українського елементу та проти ідеї українського відродження, ті сенатори, які схотіли б, щоб український народ було позбавлено його природних прав на рідну мову і сим покривджено, вже тим самим виступили б не в ролі суддів, а в ролі <тільки> заінтересованих політиків і державних діячів. Право кожної народності на свою рідну мову – се не партійна, а загальнолюдська справа. Боротьба ж проти сього права, розуміється, є справа не загальнолюдська і навіть не народна, а партійна.

Заведений позов за мови торкається безпосередньо прав української нації, яка вирішенням його може бути покривджена, понижена в правах рідної мови, а то і позбавлена їх, як було се за часів русифікації та панування <політики московського унітаризму й> великоруського шовінізму. Але ж Сенат не має уповноважень вирішати національні питання за український народ, який в той же час ніякої

участі в сім процесі не бере <і нікого за себе на це не повноважував>. Тут може вийти явне перевищення компетенції і очевидна несправедливість. В сих умовах Сенат не матиме права вважати своє вирішення обов'язковим для українських громадян.

Процес вирішуватимуть ті люди, які пішли на службу до українського народу і вже сим самим взяли на себе обов'язок <боронити права народу, а не нехтувати ними>, як се підтверджується і законом про громадянство, і службовою обітницею, дбати за його національні права, а не нищити їх. Се останнє було б не тільки не правомірним, а й революційним <і зрадницьким>.

Генеральний суд, перетворений в Сенат, <незмінно> вживав тільки українську мову, не одкидаючи великоруської, як помічної і тимчасової. Ген[еральний] суд, слідуючи кращим традиціям <бувшого Російського> Правительствуючого сенату в його праці на користь великоруської культури, розробляв українське право і українську юридичну мову та термінологію. <Вони показали себе на ниві російської мови й термінології>. Праця йшла добре, спокійно, дружно і єдинодушно, хоч судді належали до ріжних народностей, в тому числі і до великоруської. Генеральний суд <суд національний, а не чужий> уникав всякої політики. З того часу ніхто не позбавляв українську народність її прав на мову, нових законів в сій справі не вийшло, а проте в <українському> Сенаті, <завдяки групі сенаторів>, виникло питання про мову, хоч ніхто навіть не закидав Генеральному судові обвинувачення в неправомірності <вжитку ним української> мови, бо все ведення українською мовою було актом законним, правомірним. З сього боку виходить, що ті сенатори, які хотіли б скасувати попередню практику Генерального суду відносно мови, перейшли б на шлях політики і відносно попереднього творили б революцію. <Вони відкинули б і науку про судову мову>.

10 травня 1918 р. український уряд, який утворив і Сенат з призначеннями в його <на службу панів сенаторів>, надрукував в № 1 „Держ[авного] Віст[ника]" свою декларацію, в якій, вказавши на те, що українська національність і її мова гнітилися й переслідувалися, заявив, що він в своїй політиці, що у всіх офіційних виступах вживав українську мову. Уряд проводив сю політику рішуче проводитиме в життя ідею розвитку української національної культури і забезпечення прав української мови в школі, в державних і громадських установах. Пан Гетьман остілько проводив сю політику, що у всіх офіційних виступах вживав українську мову. Уряд проводив сю політику в життя і робив відповідні призначення на урядові посади. Стоячи на сім грунті, він робив призначення і в Сенат. Розуміється, пани сенатори, приймаючи посади, згоджувалися з декларованою політикою. В декларації для Генерального суду і Державного сенату виїмки не зроблено. Коли мене було призначено вести мирові переговори, то я з постанови Ради Міністрів, затвердженої п. Гетьманом, вів переговори українською мовою і вживав її у всіх зносинах з представниками чужих держав. Чи ся декларація була законним актом чи ні? Законним. Значить, хто хотів би з пп. сенаторів чи прокурорів іти іншим шляхом, той у всякому разі вже поступав би незаконно, бо раз декларація законна, то противне їй – незаконне. Хто пішов шляхом, противним сій декларації, той пішов проти уряду і проти законності в справі мови і взявся творити свою політику, яка має в собі всі елементи революційності, а не самої тільки неправомірності. Сей шлях не піддержував би авторитету Державного сенату, а тільки руйнував би його вкрай. Од сього шляху Сенат повинен ухилитися, <а поступування тих, хто тяг би на його, повинен обсудити в площі відповідальності їх>.

Протестуючи проти політики партійності, я з ролі судді не виступлю, не вважаючи на тяжку образу, нанесену моєму національному чуттю і свідомості свого людського достоїнства тими з записок, якими українська народність, до якої я маю велику честь належати, і українська мова понижаються до ступеня повної некультурності і здатності тільки для вжитку людей неосвічених, темних. <Той, хто понижає, цим виявляє не свою освіченість, а незнання, неуцтво і політизацію>. Я вважаю, що всяка поважаюча себе і свідома своєї моральної гідності людина, вважає за велику честь належність до своєї народності. <Дизертирство од неї честі не приносить>. Таке відношення до всіх народностей накладає

великі моральні обов'язки, але ж зате не має нічого спільного з шовінізмом, у якого тільки своя народність первосортна. Я почував величезний біль і страждав, як читав записки <хоч їх писали шовіністи, а не судді>. Як <старий> суддя, я знайшов собі піддержку в правовій совісті і в етичних основах [. . .].

В державі, яка об'явила себе християнською, навіть в політиці мусить панувати етика, бо християнство устами св. Ап. Павла учить, що совість вища навіть за релігію (Посл. до Рим. – Гл. 2. – Ст. 11–15, 29). Висока і чутка совість веде до святості, при якій не повинно бути лицеприятія, бо по науці Св[ятого] Письма, у Бога немає лицеприятія, а всі люди повинні прямувати до святості. Християнська релігія всяку мову вважає за дарунок св[ятого] Духа, над розвитком якого повинно працювати, бо наказує духа не угашати і дбати про його дарунки. Що ж сказати після сього про переслідування чи занехаяння своєї рідної мови чи переслідування чужої?

Се ж хула на Духа, який гріх не прощається (Діян. – Гл. 2. – Ст. 3–9, 11–14. I Посл. Ап. Павла до Кор. – Гл. 14. Матф. – Гл. 12. – Ст. 31, 32).

На питання: що благородніше – чи понижати переслідуване, понижене, загнане чи допомагати його відродженню, зросту й повишенню – я знайшов собі одповідь. <Знайде, як знайшовся і релігійний укр[аїнський] народ. Нанесені мені як урядовцеві образи групою сенаторів є образою українському народові, якому вони зобов'язані служити і іменем якого судити. Вони як судді загубили в чаду московщини чуття обов'язкового й рідного, чуття гідності суддів і все, чого вимагає від них високе становище судді>.

Позаяк питання про права української мови по своїй суті стоїть в площі питання про національні права української народності, то виникає потреба розглянути се питання з морального боку, позаяк етика є конечний ідеал права і суддя повинен кермуватися нею в вирішеннях, як того вимагає сам закон. Для сього я зроблю виписку з того, що написав у сій справі такий великий і визнаний всіма мораліст як Володимир Соловйов*****, твори якого я держу у себе настільною книжкою. Він написав майже буквально ось що:

1) Народність – се позитивна сила і всякий народ має право на незалежне від других народів існування і на вільний розвиток своїх національних здібностей.

2) Народність – се найголовніший фактор (чинник) природно-людського життя, і розвиток національної свідомості є великий успіх в історії людськості.

3) Національна ідея, як розуміти її в смислі політичної справедливості, во ім'я якої обороняються і визволяються народності малосилі та пригнічені, має високе моральне значення і заслуговує всякої поваги і симпатії.

4) Націоналізм чи національний егоїзм, тобто намагання окремого народу утвердити себе коштами інших народностей та панувати над ними в чому б там не було, хоч би і в мові, се є повне калічення національної ідеї, яке веде самий народ до занепаду та загибелі (Т. 5. – С. 248).

В інших місцях Вол[одимир] Соловйов зве сей національний егоїзм зоологічним націоналізмом і доводить, що в основі його лежить аморальність. Так само він засуджує і шовінізм.

Тут все сказано ясно і повноцінно виразно. Вол[одимир] Соловйов був великим російським патріотом і все дбав про те, щоб Росія осягла достойного існування******.

ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 327–328 зв. Оригінал .

Примітки

[1] Шелухін С. Ще про державну мову // Нова Рада. – 1918. – 24 верес.

[2] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т.2. – С. 98.

[3] Там само. – С. 102.

* Вищою інстанцією в судових і адміністративних справах в Українській Державі був Державний сенат, створений на зміну Генеральному суду законом Ради Міністрів, затвердженим гетьманом 8 липня 1918 року. Державний сенат поділявся на генеральні суди: адміністративний, цивільний, карний.

[4] ЦДАВО України. – Ф. 905. – Оп. 6. – Спр. 19. – Арк. 6.

[5] Там само. – Арк. 11, 11 зв.

[6] Там само. – Арк. 15.

[7] Там само. – Спр. 120. – Арк.1– 4.

[8] Там само. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 327–328 зв.

**Тут і далі позначкою < > виділені дописані олівцем слова.

*** У тексті – „чи не".

**** Далі олівцем викреслено: „бо в федерації кожна частина має свою державну мову і всі вони мають якусь одну спільну мову для зносин з центром, а іноді і між собою".

***** Соловйов В. (1853–1900) – російський філософ, богослов, публіцист, поет.

****** Далі текст пошкоджено.

ПОГОДА БУЛА НЕПРИЧЕТНОЮ

Аналіз зібраних гідрометеорологічних матеріалів та врожайності, які з відомих причин надто засекречувались, дав можливість спеціалістам Держкомгідромету України дійти однозначного висновку, що агрометеорологічні умови для вирощування сільськогосподарських культур у 1931, 1932, 1933 і 1935 роках у республіці були цілком задовільні порівняно з найбільш жорсткими в 1934 році. Перезимівля озимих культур у 1931–1935 роках проходила добре. Навіть узимку 1934/35 року, коли в багатьох районах температура повітря знижувалась до мінус 30–36°, а в районі Луганська – до 42° морозу, істотних ушкоджень озимих культур не відзначали, оскільки на полях у періоди найбільших похолодань сніговий покрив був завтовшки 20–30 см і більше. Пересічна температура повітря за теплий період (квітень–жовтень) у 1931, 1932 і 1935 роках була в межах норми, у 1933 – на 1,5–1,8° нижчою, а в 1934 – на 1,5° вищою за норму. Опадів у період вегетації сільськогосподарських культур у 1931, 1932, 1933 і 1935 роках випало в Степовій зоні від 94 (1935 р.) до 131 (1932 р.), Лісостеповій – від 97 (1935 р.) до 138 (1933 р.), Поліській – від 101 (1935 р.) до 141 (1933 р.) відсотків норми. Отже, за комплексом агрометеорологічних чинників, насамперед щодо співвідношення тепла і вологи, найсприятливіші умови для вирощування сільськогосподарських культур утворились у 1933 році, коли річних опадів у межах республіки було 553–755 мм (за нормою 385–578), сума позитивних температур (вище за 10°) становила від 2235° на Поліссі до 2625° у Степу при нормі відповідно 2595° та 3155°, а максимальні температури за весь літній період не перевищували плюс 30–33°. Саме цього року в Україні зібрано й рекордні для того часу врожаї, зокрема зернових: озимої пшениці – 13,1; озимого жита – 10,4; ярого ячменю – 13,2; ярої пшениці – 10,3 ц/га. Найвищий урожай озимої пшениці (15,2 ц/га) виростили хлібороби Дніпропетровської; озимого жита і ярої пшениці – Кам'янець-Подільської (відповідно по 13,2 та 12,0 ц/га); ярого ячменю (15,6 ц/га) – Запорізької областей.

Найнесприятливішим для сільськогосподарського виробництва з агрометеорологічного погляду в 1931–1935 роках виявився 1934 рік, коли опадів за всі сезони й по всіх зонах республіки випало менше від звичайного, а в літній період – лише в межах 67–87% норми. Посухою були охоплені майже всі регіони, але найсильнішою – степові, де протягом весняно-літнього періоду відзначалося 45–65 днів зі зниженням відносної вологості повітря нижче від критичних меж для різних сільськогосподарських культур (20–30 % і нижче). Сума позитивних (вище за 10°) температур тоді за всі роки виявилась найбільшою і становила 3580° у Степу, 2815° у Лісостепу та 2940° на Поліссі (за нормою відповідно 3155, 2660 та 2595°), а максимальні температури в найжаркіші дні літа (у липні) досягали в затінку плюс 31–35°. І, як результат таких погодних умов, урожай, наприклад, зернових культур по Україні було зібрано майже вдвічі нижчий, ніж у 1933 році – у межах 5,7–6,6 ц/га. (Для порівняння: у найурожайнішому доти 1913 році середній збір усіх зернових культур на території колишньої Російської імперії становив 7,6 ц/га).

Микола ЦУПЕНКО,
начальник відділу агрометеорології Гідрометеоцентру України

Шкільне краєзнавство

УРОКИ ЯКОВА НОВИЦЬКОГО

„До недавнього часу багатюща творча спадщина Я.П.Новицького залишалася практично недослідженою. А його наукова діяльність або ж замовчувалась взагалі, або ж розцінювалась як виключно буржуазно-націоналістична".

(Репресоване краєзнавство. – К., 1991)

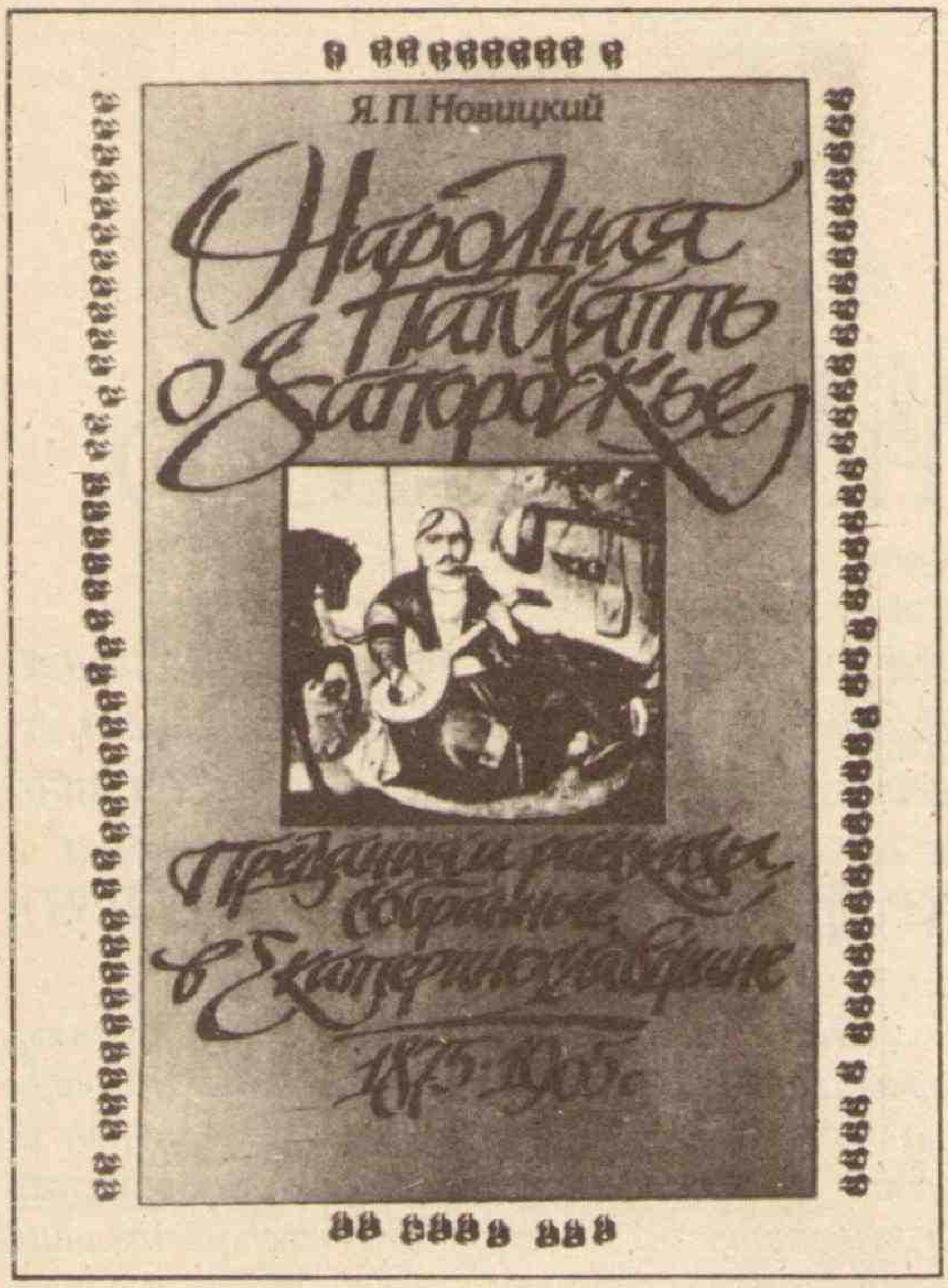
З усієї багатющої творчої спадщини видатного запорізького народознавця, історика, археолога, фольклориста, етнографа, музейного фундатора, діяча народної освіти Я.Новицького (1847–1925) ми торкнемося лише деяких його здобутків у шкільному краєзнавстві, якому невтомний педагог-новатор надавав особливого значення.

У багатьох документах із фондів Державного архіву Запорізької області (листах, доповідях, звітах, фольклорно-етнографічних записках, Я.Новицького як шкільного вчителя, а потім опікуна земських шкіл Олександрівської повітової училищної ради) знаходимо його часті посилання на здібності, кмітливість, допитливість, обдарованість селянських дітей, жадобу їх до знань і наголошення потреби розвивати вміння самостійно мислити, логічно висловлювати думки, що грунтуються на спостереженнях, зокрема в самостійних письмових роботах учнів.

Так, до свого звіту за 1883 навчальний рік він додає кілька цікавих самостійних письмових робіт учнів Іванівської сільської школи. Ці твори, крім свідчень жвавості дитячого розуму, донесли до нас ще й цінну етнографічну інформацію. Роботи присвячені добре знайомій учням темі „Трудовий рік селянина" (подаємо тексти мовою, якою вони тоді писалися, зберігаючи стилістичні особливості оригіналів).

ПИЛИП ПУТІЙ. „Когда растает снег, крестьянин собирается ехать в поле. В среду, на четвертой неделе поста, празднуют в селах средокрестную, а потом пекут кресты и жаворонки . . . После того, как крестьянин спашет ниву, он едет и опять берет с собой крест, спеченный в средокрестную. Поъехавши к ниве, он берет крест и обойдет с ним вокруг нивы; потом кладет его на одном углу нивы и принимается сеять. Потом, засеявши, берет крест, ест сам и кто прийдет с ним и дает также кусочки креста скотине. Потом боронит. Так сеет, орет и волочит мужик всю весну. Женщины копают дома грядки в огородах и сеют чеснок, репу, садят картофель и другую огородину. Дети играют по праздникам у мяча и весело бегают под горою".

ФЕДОТ ОСТРОВЕРХ. „Летом, когда выезжает крестьянин в поле, то ставит на воз барыло, набирает в р. Волчьей воды, кладет на воз кирпича, соломы, берет казанок, сала, пшена, борошна, соли, цыбули, берет поветь, побольше одежи и там живет всю неделю. Утром, до восхода солнца, люди работают, когда солнце взойдет, снедают, поработавши еще часа четыре, и кто-нибудь из старых начинает варить на обед кашу или галушки с салом. Когда обед готов, кухарь или стряпуха берет длинную палку, надевает на нее шапку и выставляет на возу. Это значит, пора идти обедать, и люди сходятся до воза".

Титульна сторінка репринтного видання збірки Я.Новицького „Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905г. "(1911р.). Здійснене 1990 року видавництвом „Спридитис" (Рига). Фоторепродукція Юрія ЗАЛОГІНА

ГОРДІЙ УДОВИЧЕНКО. „Летом наступает косовица и жнева. Мужики берут косы, а женщины серпы и опять в поле. За косарями ходят вязальники и вяжут снопы, а потом снопы эти кладут в полукипки. Через несколько дней едут в поле брать снопы додому, и така пора называется возовицею" .

Нині, читаючи рядки оцих давніх дитячих творів, мимоволі ловиш себе на думці, що ці „додатки" з багатьох поглядів мають і власну цінність.

До речі, працюючи над селянською тематикою, Я.Новицький уклав на допомогу вчителям оригінальний тематичний порадник, розподіливши 184 охоплені в ньому теми на вісім розділів:

1) праця й сільськогосподарські знаряддя; вироби й виробництво (теми 1–24);

2) житло й домашнє умеблювання; їжа та напої; сім'я, людські взаємини (теми 25–42);

3) школа і певні знання, винесені зі школи (теми 43–56);

4) релігія і релігійні культи (теми 57–71);

5) місцева історія, археологія, етнографія (теми 72–95);

6) батьківщина та Вітчизна; географія (теми 96–111);

7) природа; тварини, рослини, мінерали (теми 112–169);

8) опис із спогадів минулого; спостереження (теми 170–184).

Я.Новицький зазначає, що багато з цих відомостей, які *„охоплюють опис даного міста, села, волості, повіту, губернії (. . .), дали б учителю можливість самому попрацювати над матеріалом, який може стати різностороннім і цінним внеском до місцевої статистики, географії, історії, археології та етнографії"*. Він закликає вчительство до народознавчо-краєзнавчої діяльності, популяризує досвід тих народних учителів, які були його однодумцями в справі впровадження краєзнавства й народознавства в шкільну практику.

Тематичний порадник Я.Новицького прилучав учительство й учнівську молодь до практичного вивчення довкілля, спонукав до всебічного дослідження життя села, повіту, округи. Так, розділ „Праця й сільськогосподарські знаряддя" пропонує описати всі способи, якими селяни знищують ховрахів та хлібного жука, заняття хліборобів в усі сезони трудового сільськогосподарського року; яке житло влаштовують для себе люди і тварини; коли й чим конкретно займаються городяни й селяни; які ремесла знають жителі того чи іншого села або кутка.

У розділі „Житло та домашнє умеблювання" пропонується кожному описати обстанову своєї хати, свій двір, тік, виміряти й накреслити план своєї садиби, позначивши на ньому хату, двір з будівлями, город, тік, сад, пасіку. Усе це треба зробити в певному масштабі. Або ось таке питання: яку у вас носять одежу, взуття, білизну, з якої тканини; назвіть буденне вбрання чоловіків, жінок, парубків, дівчат; назвіть святкові костюми, головні убори дівчини та жінки . . .

Вартий уваги педагогів-краєзнавців і розділ

„Релігія та релігійні культи", де Я.Новицький дає завдання описати, у які дні ходять колядувати, щедрувати, засівати, віншувати, христосуватись; записати всі, які хто знає, колядки, щедрівки, посипальні; як освячують царину, як поминають померлих та інше. А в розділі „Місцева історія, археологія, етнографія" кожна з 24-х запропонованих тем має зацікавити й сучасних учителів, що викладають в українських школах нібито новий предмет – краєзнавство. Яків Новицький радить: *„Розпитайте кожний із вас діда, батька, що вони пам'ятають про своє село. Чи таким воно було 50–70 років тому? В якому році почало заселятися? З яких місць сходились сюди люди? Чому воно має сьогоднішню назву? Чи не знає ваш дід а чи батько такого урочища, могили, городища, балки тощо, про які розповідають цікаву історію чи переказ, легенду, казку. Назвіть усі могили, городища, озера, річки, балки, урочища вашої місцевості. Розпитайте старих людей, чому вони мають нинішні назви і що про них розповідають з минулих часів. Коли населялося ваше село, чи не було тоді тут яких пам'яток старовини, напр., руїн укріплень, кам'яних баб, турецьких мечетей тощо і чи немає їх тепер? У вас, коли починають грати в жмурки (пузьмирки) чи панаса (Підкреслення Я.Новицького. – М.В.), „сліпа баба", „куца баба" то перше читають причитанки? Напишіть кожен з вас, яку знаєте причитанку. Які співають у вас веснянки? Які пісні співають під час „грабовиці", полоття, оранки? Які пісні співають люди під час посту?.. Є люди, які лікують худобу і навіть людей заговорами, нашіптуваннями тощо. Чи нема у вас таких людей? Чи не знають у вас вдома яких заговорів, заклинань? Напишіть про це детально"*.

У кожному рядку тематики Я.Новицького відчувається глибока, вдумлива праця, зацікавленість народним життям, звичаями, традиціями, побутом, народною міфологією. Таке зацікавлення вчений намагався прищепити і педагогам, і учням. Своєю дослідницько-краєзнавчою роботою вони *„дали б не менш багатий матеріал і для укладання дитячої книжки, що може широко охопити побутові сторони народу з його історією, географією, етнографією, поезією тощо,– книжки цілком народної для народу"*.

Володимир **МОРОЗЮК**,
історик-краєзнавець. Запоріжжя

ДАВНЯ СВІТЛИНА

Селяни-поліщуки в м. Сороки Волинської губернії. 1916 р.

Літопис українського краєзнавства

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: ХРОНІКА 1993

14 січня підписано до друку перше число краєзнавчого альманаху „Відродження", що його видає Слов'янська міськрайонна організація Спілки (Донеччина).

7 квітня Міністерство юстиції України згідно з чинним законодавством зареєструвало Статут Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) і видало Свідоцтво № 440.

30 квітня підписано до друку збірку літературно-краєзнавчих статей голови Рівненської обласної організації Спілки І.Пашука „Повернення в незабутнє". Наклад видання – 2 тисячі примірників.

28 травня підписано до друку книжку М.Бєляєва та Н.Чернігової „Наш край – Богодухівщина". Харківське редакційно-видавниче підприємство „Оригінал" випустило її накладом 30 тисяч примірників.

15 червня підписано до друку посібник для вчителів та учнів „Географія Житомирської області", який підготував член правління ВСК, голова Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині кандидат географічних наук М.Костриця. Це видання побачило світ накладом 10 тисяч примірників у ВКО газети „Житомирський вісник".

20 червня в Києві відбулася нарада-семінар голів обласних редакційних колегій науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією", скликана АН України, СБУ, ВСК та Українським культурно-просвітницьким товариством „Меморіал" ім. Василя Стуса.

21 червня підписано до друку навчальний посібник з історії Лубенщини для учнів шкіл, училищ і технікумів „Рідний край", складений місцевими краєзнавцями Б.Ванцаком та В.Козюрою. Наклад цього видання 15 тисяч примірників.

28–29 червня в Києві проведено наукову конференцію „Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України". Організаторами її були ВСК та Міністерство культури .

15 липня Указом Президента України відзначено велику групу активних дослідників рідного краю. За значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини надано почесні звання: „Заслужений діяч науки і техніки України" – проректорові Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Короленка, докторові історичних наук, професорові, голові обласного товариства краєзнавців Василеві Лобурцю; „Заслужений працівник культури України" – доцентові Одеського державного університету, голові обласної спілки краєзнавців Анатолієві Бачинському, заступникові голови Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) Наталії Булаєвській, директорові Луганського краєзнавчого музею Вікторові Висоцькому, відповідальному секретареві Бориспільської міськрайонної організації УТОПІК (Київська область) Зої Вихровій, завідувачеві відділові Інституту історії України Академії наук України (АНУ), докторові історичних наук, професорові, членові правління

Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) В'ячеславу Горбику, провідному науковому співробітникові Інституту історії України АНУ, заступникові голови правління ВСК Юрію Данилюку, завідувачеві відділу Полтавського краєзнавчого музею, заступникові голови обласної організації УТОПІК Галині Журавель, лікареві Канівської районної лікарні Черкаської області, членові правління ВСК Михайлові Іщенку, головному спеціалістові відділу Запорізької обласної державної адміністрації Степанові Кириченку, начальникові відділу Українського фонду культури, заступникові голови правління ВСК Галині Косян, директорові Тернопільського краєзнавчого музею, голові обласної організації ВСК Венедиктові Лавренюку, заступникові голови Львівської обласної організації УТОПІК Ігореві Кудину (посмертно), старшому дільничому інспекторові Жовтневого районного відділу внутрішніх справ м.Дніпропетровська, заступникові голови секції краєзнавства обласної організації УТОПІК Володимирові Морозову, завідувачці відділу Волинського краєзнавчого музею, членові ради обласної організації ВСК Олені Огневій, директорові Івано-Франківського краєзнавчого музею, членові ради обласного товариства краєзнавців Михайлові Паньківу, членові правління ВСК Олександрові Силину (Київ), провідному науковому співробітникові Інституту історії України АНУ, докторові історичних наук, професорові, голові ревізійної комісії ВСК Євгенові Скляренку, завідувачці Сарненського історико-етнографічного музею Рівненської області Раїсі Тишкевич, старшому консультантові правління ВСК Леонідові Тимичеву, голові ради історико-краєзнавчого музею села Жуківців Обухівського району Київської області Петрові Топчію, директорові Музею народної архітектури та побуту України (Київ), членові президії правління ВСК Миколі Ходаківському; „Заслужений вчитель України" – заступникові директора Петрокорбівської середньої школи Новгородківського району Кіровоградської області Марії Буйволенко, учителеві Стрілецько-Кутської середньої школи Кіцманського району Чернівецької області Іванові Бульбуку, учителеві Свірненської середньої школи Голованівського району Кіровоградської області Всеволодові Вінниченку, учителеві Хустянської середньої школи Буринського району Сумської області Віталієві Ковалю, директорові Слідянської неповної середньої школи Могилів-Подільського району Вінницької області Миколі Крижанівському, учителеві Снятинської основної школи Дрогобицького району Львівської області Петрові Сов'яку, учителеві Новгород-Сіверської неповної середньої школи, члену правління обласного історико-краєзнавчого товариства Анатолієві Федірку, директорові Закарпатської обласної станції юних туристів Володимирові Чепі; „Заслужений працівник народної освіти України" – проректорові Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, голові обласного товариства краєзнавців Геннадієві Бондаренку, доцентові Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Короленка, заступникові голови обласного товариства краєзнавців Вікторові Войналовичу, завідувачеві кафедри Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, професорові, членові президії обласного товариства краєзнавців Іванові Кічию, деканові Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Шевченка, голові обласного історико-краєзнавчого товариства Олександрові Коваленку, ректорові Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту Хмельницької області Анатолієві Копилову, завідувачеві кафедри Донецького державного університету, докторові історичних наук, професорові, голові правління обласної організації ВСК Романові Ляху, доцентові Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Короленка, заступникові голови обласного товариства краєзнавців Олексієві Нестулі, учителеві Майдан-Липненської неповної середньої школи Маневицького району Волинської області Григорієві Охріменку, директорові Херсонської обласної станції юних туристів Лілії Перешивайло, завідувачеві відділу народної освіти Дунаєвецької районної державної адміністрації Хмельницької області, голові районної організації ВСК Вікторові

Прокопчуку, директорові Харківської обласної станції юних туристів Валентині Редіній, завідувачеві кафедри Миколаївського державного педагогічного інституту, докторові історичних наук, професорові, голові правління обласної організації ВСК Петрові Тригубу; „Заслужений журналіст України" – кореспондентові газети „Житомирський вісник", заступникові голови обласного науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Георгієві Мокрицькому, завідувачеві редакції Укрінформу, членові правління ВСК Євгенові Парійському, головному редакторові часопису „Пам'ятки України", членові президії правління ВСК Анатолієві Сєрикову, виконуючому обов'язки відповідального секретаря ВСК, відповідальному секретареві журналу „Краєзнавство" Анатолієві Ситнику.

27–29 серпня відбулася друга науково-практична конференція „Культура Поділля: історія і сучасність", присвячена 500-річчю міста Хмельницького. В її роботі взяли участь краєзнавці з Києва, Дніпропетровська, Житомира, Львова, Харкова, Чернівців, місцеві дослідники рідного краю.

9–11 вересня в Житомирі проведено Міжнародну науково-краєзнавчу конференцію „Велика Волинь: Минуле і сучасне". Її організували виконком Житомирської міської ради народних депутатів, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, обласний інститут удосконалення вчителів, обласна організація Спілки журналістів України.

11 вересня члени правління ВСК взяли участь у відкритті пам'ятного знака жертвам голодомору 1932–1933 років на Кургані Зажури поблизу міста Лубен на Полтавщині.

22–23 вересня у Запоріжжі відбулася регіональна наукова конференція „Етнографічні дослідження Нижньої Наддніпрянщини та Північного Приазов'я", яку організували Запорізький обласний музей народної творчості та етнографії, Запорізький державний університет, місцевий осередок ВСК. Це вже друга етнографічна конференція на землі славетного Запоріжжя (першу проведено в жовтні 1992 р.), присвячена пам'яті видатного етнографа, фольклориста, краєзнавця та педагога Якова Новицького. Відбулася презентація часопису Всеукраїнської спілки краєзнавців „Краєзнавство"

28–30 вересня в Луцьку було проведено VI Всеукраїнську наукову конференцію „Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатовікових національних традицій України". Її організували Інститут історії України АН, ВСК, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Міністерство культури України, Міністерство освіти України, Український фонд культури, Волинський державний університет ім. Лесі Українки.

На пленарному засіданні виступили голова правління ВСК академік П.Тронько, голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О.Федорук, ректор Волинського державного університету ім. Лесі Українки А.Свідзинський, завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АНУ В.Горбик, голова Волинської обласної Ради народних депутатів Б.Климчук, заступник глави Волинської обласної держадміністрації В.Ворон.

Під час конференції працювали тематичні секції „Шляхи формування української державності: історія і сьогодення", „Історіографія та джерелознавство регіональних історичних досліджень", „Регіональні проблеми історії України", „Проблеми збереження української національної спадщини", „Краєзнавство України: історія, традиції, сучасність", „Церковна історія і культура в духовному відродженні України", „Масові незаконні репресії як засіб формування і функціонування тоталітарної системи", „Музеї як центри історико-краєзнавчої роботи", „Історичне краєзнавство у вищих навчальних закладах і культурно-просвітницьких установах", „Історичне краєзнавство на Волині".

Учасники конференції ознайомилися з пам'ятками історії та культури, природними скарбами Волинського краю.

29 вересня в Луцьку відбувся пленум правління ВСК з організаційних питань, на якому до складу правління було кооптовано

кількох активних краєзнавців, а також дообрано нових членів президії правління. Заступником голови правління затверджено Валентину Врублевську, відповідальним секретарем правління – Анатолія Ситника.

28 жовтня Президія правління ухвалила постанову про надання звання „Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців": К.Бакурову (Запоріжжя), М.Бєляєву (м.Богодухів, Харківщина), І.Винокуру (м.Кам'янець-Подільський, Хмельниччина), С.Верговському (Київ), І.Гавриліву та В.Грабовецькому (Івано-Франківськ), Г.Гуртовому (смт Торчин, Волинь), А.Карнабіді (Чернігів), М.Костриці (Житомир), Л.Макаренку (Київ), Т.Максим'юку (Одеса), О.Мариничу (Київ), Ю.Матівосу (Кіровоград), П.Медведику (Тернопілля), А.Непокупному (Київ), Л.Орел (Київ), І.Пащуку (Рівне), М.Пономаренку (м.Золотоноша, Черкащина), О.Романцю (Чернівці), В.Романьку (м.Слов'янськ, Донеччина), П.Ротачу (Полтава), С.Смолінському (Київ), П.Сосі (Черкаси), Б.Ткаченку (м.Лебедин, Сумщина), Г.Швидько (Дніпропетровськ), Ф.Шевченку (Київ). Найактивнішим краєзнавцям з усіх регіонів України оголошено подяку.

28 жовтня в Києві відбувся пленум правління, присвячений 70-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців.

31 жовтня в газеті „Українські вісті" (США) видруковано інтерв'ю з головою правління ВСК Петром Троньком „Видається журнал „Краєзнавство".

17 листопада в державній історичній бібліотеці України проведено презентацію першого числа відродженого журналу „Краєзнавство", широко висвітлену засобами масової інформації України.

14–17 грудня в Києві відбувся міжнародний форум юних українців-краєзнавців, організований Міністерством освіти України та Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді. Перед його учасниками виступив голова правління ВСК академік П.Тронько.

Протягом року Івано-Франківська обласна організація Спілки випустила бібліографічний покажчик творчого доробку дослідника рідного краю Богдана Гавриліва, а Кабінет краєзнавства Шевченківської середньої школи, що на Запоріжжі, підготував другий випуск учнівських робіт „Земські школи на території сучасного Куйбишевського району 1868–1917 рр.".

Анатолій **СИТНИК**

КОНФЕРЕНЦІЯ

„Бібліотеки в розвитку історичної науки в Україні"

У серпні 1994 року виповнюється 55 років Державній історичній бібліотеці України – одній з найбільших книгозбірень країни, єдиному спеціалізованому книгосховищу історичної літератури, науковій установі в галузі бібліографії історичної літератури, науково-методичному осередку з питань бібліотечного краєзнавства.

У зв'язку з цією ювілейною датою бібліотека планує організувати низку заходів, головним з яких стане проведення 29–30 вересня спільно з Інститутом підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури України, Інститутом історії України, Інститутом української археографії НАНУ, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, Українським фондом культури наукової конференції „Бібліотеки в розвитку історичної науки в Україні".

На ній передбачається висвітлити діяльність книгозбірень щодо бібліотечно-бібліографічного забезпечення історичних досліджень, внесок бібліотек у популяризацію історичної науки, організацію навчання і поширення знань з історії, сприяння історичному краєзнавству, вивчення власне історії бібліотечної справи тощо.

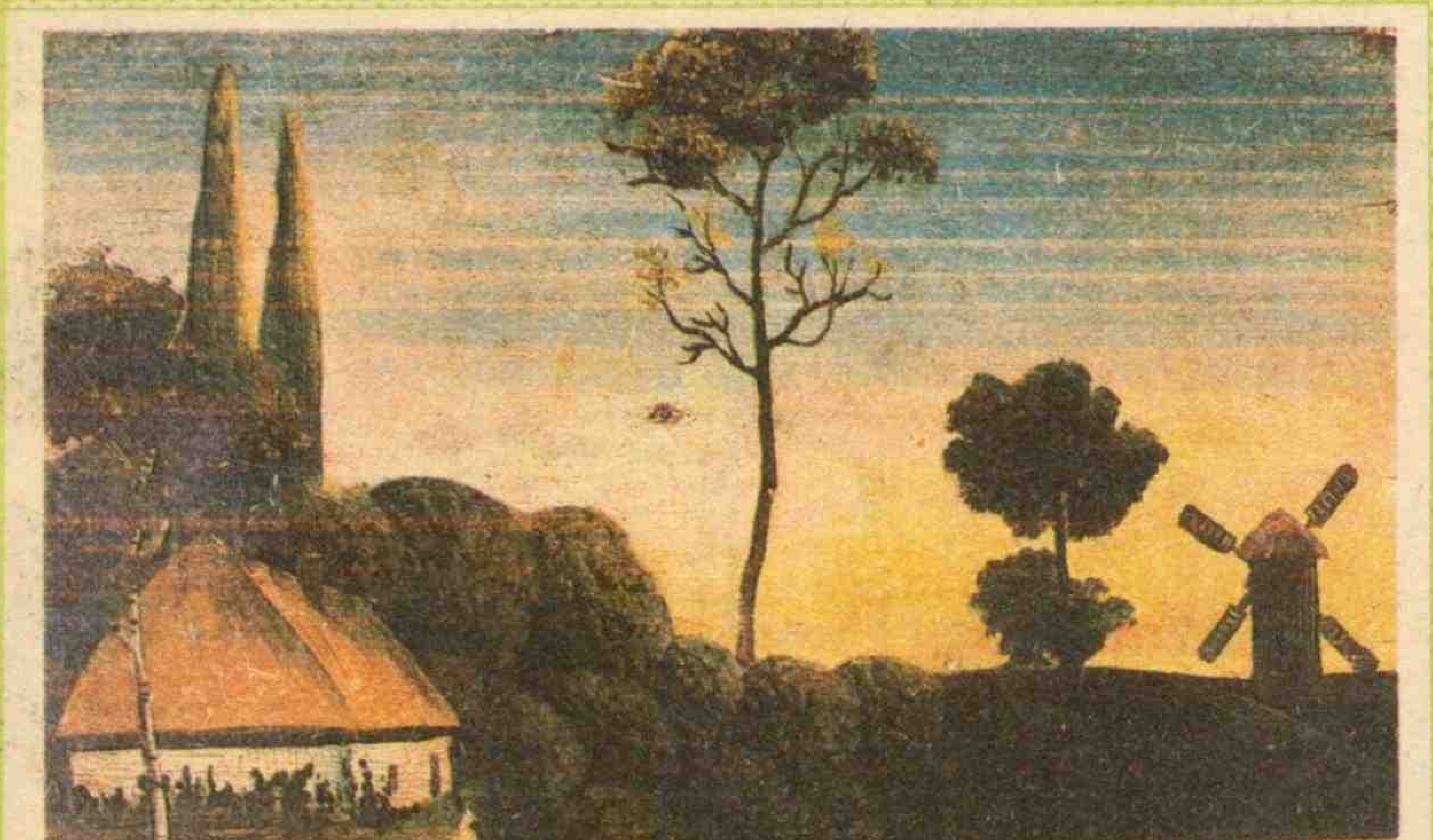
Пропозиції з проблемних питань для обговорення, а також тези доповідей і повідомлень (мова українська) обсягом не більш як 2 сторінки машинопису з короткими відомостями про автора прохання надсилати на адресу:

252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 24.
Державна історична бібліотека України,
відділ історичного краєзнавства

На обкладинках:
1. КАРПАТСЬКИЙ КРАЄВИД.
Світлина Сергія Марченка.
4. БІЛЯ СТАВУ. Початок XX ст.
Автор невідомий.
Олія, фанера, 57,5 х 68,5. Публікується вперше.
Виявлено в 1976 р. етнографом С.Щербань у с.Стовбина Долина Новосанжарського району Полтавської області.

Індекс 74267

Ціна вільна

ISSN 0131 – 2685 КРАЄЗНАВСТВО, 1994, ч.1-2(30-31), 1-96